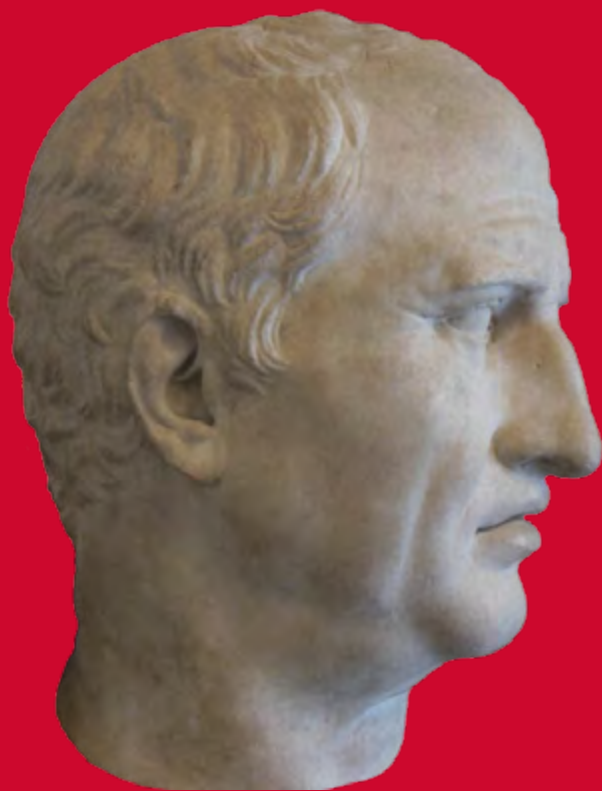

50e jaargang nummer 4

december 2017

Cicero

L
AMPAS

tijdschrift voor classici

LAMPAS

Tijdschrift voor classici
Jaargang 50 nummer 4, december 2017

Redactie

dr. Rutger Allan (Grieks, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Bert van den Berg (Antieke Filosofie, Universiteit Leiden), dr. Jan Willem Drijvers (Oude Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen), drs. Aniek van den Eersten (redactie-secretaris; Universiteit van Amsterdam), dr. Jaap-Jan Flinterman (Oude Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Mark Heerink (Latijn, Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Hugo Koning (Klassieke Talen, Stanislascollege Delft), drs. Suzanne Luger (Klassieke Talen, St. Ignatius-gymnasium Amsterdam, ILO/POWL, Universiteit van Amsterdam), dr. Stephan Mols (Klassieke Archeologie, Radboud Universiteit Nijmegen), drs. Kokkie van Oeveren (Klassieke Talen, St. Ignatius-gymnasium Amsterdam, Vrije Universiteit Amsterdam, VCN), dr. Remco Regtuit (Grieks, Rijksuniversiteit Groningen), dr. Rodie Risselada (voorzitter; Latijn, Universiteit van Amsterdam).

Redactieadres

Redactiesecretariaat Lampas / Aniek van den Eersten
Universiteit van Amsterdam – Opleiding GLTC
Turfdraagsterpad 9, 1012 XT Amsterdam
e-mail: lampas@verloren.nl

websiteadres: lampas.verloren.nl

Lampas is, met uitzondering van de recentste twee jaargangen, online beschikbaar via www.lampasonline.nl.

Voor reacties op of ideeën over de inhoud van *Lampas*: lampas@verloren.nl

Uitgever, administratie en abonnementen

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
telefoon 035-6859856
e-mail: bestel@verloren.nl
websiteadres: www.verloren.nl

Lampas verschijnt vier keer per jaar.

Prijzen voor 2017: Jaarabonnement € 42,-; Studentenabonnement € 25,- (stuur a.u.b. een kopie van de collegekaart naar de uitgever); Abonnement voor instellingen en bibliotheken € 56,-; Losse nummers € 15,-

Betaling gaarne binnen 30 dagen na toezending van een rekening door de uitgever. Abonnementen worden aangegaan voor een jaargang en automatisch verlengd, tenzij bij opgave uitdrukkelijk anders wordt aangegeven. Opzegging dient te geschieden bij de uitgever vóór ingang van de nieuwe jaargang, dus vóór 1 januari van het nieuwe jaar.

Op het omslag: Marmeren buste van Cicero, ca. 50 v.Chr. Capitolijnse Musea.
Foto: Bas Pijnappel.

ISSN 0165-8204 ISBN 978-90-8704-693-4

Van de gastredactie

Dit themanummer behandelt Cicero's vroege redevoering ter verdediging van Sextus Roscius uit Ameria. In deze inleiding gaan we, na een korte schets van de totstandkoming, in op het aspect 'framing', dat zich aan de hand van deze redevoering fraai laat illustreren. Dan volgt een introductie op de juridische context van het proces zelf (Tellegen), om vervolgens via de retorica van de personages (Wisse) en de narratio (Van Gils) terecht te komen bij de voordracht (Pieper) en de politieke reikwijdte van Cicero's betoog (Steel). Literaire verwijzingen in deze redevoering worden daarna besproken vanuit het perspectief van het lezerspubliek dat Cicero voor ogen moet hebben gehad met de publicatie van zijn redevoering (Gerbrandy). Het themanummer sluit af met een *In Situ*-bijdrage waarin het online commentaar op de redevoering (www.cicerogaatverder.nl) wordt besproken (Haasen).

De bijdragen aan dit themanummer zijn in bijna alle gevallen gepresenteerd op een drukbezochte conferentie over deze redevoering in november 2015, toen ook de website werd geïntroduceerd. Dit project begon toen vier Nederlandse Cicero-onderzoekers, Lidewij van Gils, Christoph Pieper, Olga Tellegen en Rogier van der Wal, in 2012 besloten vanuit hun deels overlappende, deels complementaire expertise (taalkundig, narratologisch, retorisch, literair, historisch, juridisch, filosofisch) samen een redevoering te analyseren. Het resultaat van deze analyses moest ten goede komen aan een doelgroep die vaak tussen wal en schip viel wat commentaren betreft: de geoefende en geïnteresseerde lezer van het Latijn die niet getraind is in het gebruik van filologische commentaren, maar vanuit het Latijn inzicht wil krijgen in retorische, historische en literaire achtergronden bij een volledige en niet bewerkte Latijnse tekst. Concreet zijn dit excellente leerlingen in de bovenbouw van het Gymnasium, oudgymnasiasten die Latijnse literatuur blijven lezen en beginnende studenten Klassieke Talen.

Om de resultaten van de onderzoekssessies te kunnen omzetten in een online commentaar was enerzijds feedback van docenten uit het VWO nodig en anderzijds kennis van en ondersteuning bij het ontwikkelen van een website. Leden van de Vereniging Classici Nederland en Stichting Het Zelfstandig Gymnasium hebben meegedacht over de beste vorm van het online commentaar. Een discussiepunt was het al dan niet opnemen van een Nederlandse

vertaling. Er is, in samenwerking met het Expertisecentrum Literair Vertalen, voor gekozen om een literaire vertaling op te nemen, van de hand van Rogier van der Wal, teneinde het mogelijk te maken bepaalde passages in het Latijn en andere in het Nederlands door te nemen en discussie te stimuleren over het literair vertalen van klassieke teksten. Het online commentaar wordt in verschillende fases gepubliceerd en regelmatig door de auteurs aangevuld en aangepast.

We hopen dat de bijdragen over de *Pro Sexto Roscio* vanuit de complementaire invalshoeken die in dit themanummer verzameld zijn de lezer een goed beeld geven van Cicero's aanpak van deze vroege, lastige en politiek gevoelige zaak en van de retorische technieken die hij op jonge leeftijd al met zoveel overtuiging en resultaat heeft ingezet. In deze invalshoeken speelt de manier waarop Cicero erin slaagt door middel van framing zijn eigen draai te geven aan de rechtzaak een centrale rol, al wordt dit nergens zo benoemd. Daarom gaan we hieronder eerst in op dit begrip.

Cicero en framing

Het verschijnsel framing staat tegenwoordig volop in de belangstelling. In Nederland heeft bestuurskundige Hans de Bruijn zich erin gespecialiseerd; hij publiceerde in 2011 een overzichtswerk over de macht van taal in de politiek (onder de titel *Framing*) en daarvoor al een beknopt essay over de retorische kracht van Geert Wilders.¹

Hoe werkt framing precies? Volgens De Bruijn is 'frame' het begrip voor een bepaalde manier van kijken, een 'mindset' waarin je anderen meeneemt en hen uitnodigt om die over te nemen. Het kan een analogie zijn, een vergelijking, een metafoor, een verhaal of eenvoudigweg een goed gekozen term of oneliner. Zo maakt het een groot verschil of je misdaad ziet als een roofdier (dan ga je er jacht op maken) of als een virus (dan moet je de oorzaken aanpakken). Ook labels doen ertoe: een label als 'zorgmijders' voor mensen met complexe problemen die de weg naar hulpverlening niet vinden of 'lone wolves' voor individuen met snode plannen is geen neutrale manier van aanduiden. Taal verwoordt én creëert een bepaalde werkelijkheid en roept positieve of negatieve associaties op. Ze beïnvloedt ons normatieve oordeel: of je iets een meldpunt noemt of een kliklijn kan veel uitmaken.

¹ Daarnaast heeft De Bruijn een wekelijkse rubriek over framing in de bijlage 'Letter & Geest' van het dagblad *Trouw*. Het essay over Wilders (De Bruijn 2010) heeft als leidende vraag: waarom wist Wilders jarenlang het politieke debat te domineren? De kern van het antwoord blijkt diens gave te zijn om zijn politieke boodschappen op een aansprekende manier te framen, en ook die van zijn politieke tegenstanders te reframe en ze zo in een ongunstig daglicht te stellen (of zelfs belachelijk te maken). Ook de vorige Amerikaanse president Barack Obama is een meester in goedgekozen frames: eerder dit jaar verscheen er een door Lars Duursma samengestelde bundel waarin een aantal toespraken van Obama onder het vergrootglas wordt gelegd (Duursma 2017).

Een goed frame haakt aan bij wat er in de maatschappij leeft en is daardoor herkenbaar. Het blijft hangen en dwingt een opponent in het defensief. Het is lastig om je tegen een frame te verdedigen.² Op z'n best slaag je erin de gewekte voorstelling bij te stellen door er een ander frame tegenaan of overheen te zetten. Dat noemen we dan 'reframing'. Wijlen Pim Fortuyn was een meester in het framen. De metafoor van de 'puinhopen van Paars' sloeg bijvoorbeeld zo aan dat deze zorgde voor een ware aardverschuiving bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002.³

Framing is van alle tijden, al wordt het pas recentelijk onder die term bestudeerd. Hét voorbeeld van framing door Cicero is zijn verdediging van Caelius in *Pro Caelio* uit 56 v.Chr. Cicero wist daar het voordeel van de laatste spreekbeurt als verdediger meesterlijk uit te buiten door al in de eerste minuten van zijn betoog de beschuldiging van openbare geweldpleging te reframen als een wraakactie van een publieke vrouw op een bijzonder talentvolle, energieke en alom geziene jongeman (*oppugnari ... opibus meretriciis*, 1).⁴

Ook de *Pro Sexto Roscio* vertoont onmiskenbaar elementen van (re)framing. We kennen helaas niet de exacte inhoud van de aanklacht, al kan deze wel min of meer gereconstrueerd worden, zoals Tellegen doet in haar bijdrage over juridische aspecten. Zoals Wisse en Gerbrandy laten zien, zet Cicero over zichzelf heel geraffineerd een frame op van onervarenheid en jeugdige vrijmoedigheid. Hij kiest slim positie als de underdog en roept een sfeer op waarin je mond opendoen geen uitgemaakte zaak is en zekere risico's met zich meebrengt. Vandaar dat meer ervaren redenaars niet staan te trappelen om het voor Roscius junior op te nemen en die taak graag aan de zesentwintjarige Cicero overlaten.

Een tweede frame komt aan de orde in de artikelen van Wisse, Van Gils en Gerbrandy, namelijk het frame van Sextus Roscius junior als argeloze buitenstaander die tot zijn eigen onaangename verrassing niet alleen zijn vaderlijk erfgoed is kwijtgeraakt maar bovendien voor de rechtbank beschuldigd wordt van vadermoord. Volgens Cicero houdt Roscius junior zich het liefst verre van alles en iedereen en concentreert hij zich op het cultiveren van zijn landgoed in Ameria. Maar waar zijn de familieleden uit Ameria die zich voor

2 Denk aan het treffende voorbeeld van Nixon die steeds herhaalde dat hij geen 'crook' was: daardoor activeerde hij elke keer juist weer het frame 'crook', dat zo aan hem bleef kleven.

3 Framing heeft ook te maken met publieke opinievorming, waarbij op basis van selectieve informatie individuele meningen gevormd worden die uiteindelijk samenkomen in het 'wij' van de publieke opinie. Voor een politicus is dit een belangrijk gegeven. Zie Josten (2017).

4 De elkaar versterkende frames van de *quadrantaria Clytaemnestra* (blijkens Quintilianus door Caelius over Clodia gezegd en door Cicero in *Pro Caelio* 63 als frame gereactiveerd door te spreken over een *mulier potens* die door betaling van een muntje op vertrouwelijke voet raakt met een badmeester) en de *Palatina Medea* (aansluitend op enkele citaten uit Ennius' tragedie over Medea in *Pro Caelio* 18 – de verhuizing naar de Palatijn en de nabijheid van Clodia als 'Palatijnse Medea' hebben Caelius in de problemen gebracht) zijn briljant gevonden: Cicero krijgt er de lachers mee op zijn hand en speelt vanaf dat moment een gewonnen wedstrijd.

hem inzetten? Cicero noemt in zijn rede de vrouw van Roscius senior, maar blijkbaar is zij niet bij het proces aanwezig. Zou het kunnen dat de familieleden niet overtuigd zijn van Roscius juniors onschuld en dat ze daarom ontbreken? Zoals Andrew Dyck zegt in de inleiding van zijn commentaar: ‘One wonders whether he was really so approved by his family as Cicero claims.’⁵

De beschuldigende vinger van Cicero wijst naar twee familieleden, Titus Roscius Magnus en Titus Roscius Capito, en met name naar Sulla’s vrijgelatene Chrysogonus. Zoals Tellegen laat zien, maken zij misbruik van de situatie door zich via een strikt genomen te late proscriptie met verbeurdverklaring voor een lachwekkende habbekrats de dertien landgoederen van Roscius senior toe te eigenen. Eigenlijk was het land zes miljoen waard, laat Cicero niet na te benadrukken. Vervolgens leiden ze de aandacht van zichzelf af door de arme zoon van moord op zijn vader te beschuldigen.

Chrysogonus zou dus de kwade genius achter deze aanklacht zijn, maar daar valt op grond van de feiten wel het nodige op af te dingen. Volgens Cicero zou Chrysogonus pas rustig van zijn ‘buit’ kunnen genieten als de gedachte aan Roscius junior hem niet langer kwelt, maar zelfs hij moet toegeven dat er geen sprake was van een vooropgezet plan. Bovendien is het bewijs voor de beschuldiging dat Chrysogonus als aanstichter is opgetreden nogal dun. Van Gils laat zien hoe Cicero handig weet te appelleren aan de vooroordelen die de betere klassen in Rome ten aanzien van vrijgelatenen hebben, en hij buit die waarschijnlijk – want juist daar zit een lacune in de tekst – royaal uit.⁶

Het feit dat Cicero Chrysogonus zo expliciet noemt – en tegelijkertijd duidelijk door laat schemeren dat Sulla geen enkele blaam treft omdat deze hele kwestie hem niet eens had bereikt – verraste aanklager Erucius, maar daarbij gaat het vermoedelijk niet zozeer om tactiek als wel om oprechte verbazing.⁷ Cicero maakt er bewust een juridische eigendoms kwestie van in plaats van een moordzaak, mede omdat rond vadermoord in Rome een enorm web aan negatieve associaties hing. Je zou zijn afleidingsmanoeuvre kunnen zien als ‘reframing’, waarbij hij de voetangels en klemmen die zijn nieuwe invalshoek oplevert, behendig ontwijkt. Dat doet hij onder andere door een briljante strategie: sommige punten maakt hij in het belang van zijn cliënt, maar andere op eigen titel, ‘gewoon’ uit pure verontwaardiging over zoveel onrecht.

Cicero heeft dus een ‘dunne zaak’ met heel weinig hard bewijsmateriaal, maar hij weet de aandacht daar handig van af te leiden door zijn opponent Erucius te verwijten slecht voorbereid te zijn. Diens beschuldiging is *mala*

5 Dyck (2010: 5).

6 Alexander (2002: 167) karakteriseert dit sentiment kernachtig als ‘Roman nobles should cease to pay homage to this upstart.’ Of met de woorden van Dyck (2000: 10): ‘Already in this early speech Cicero shows himself a master at fanning the flames of *invidia*; standard topics of abuse are tricked out with details of luxurious living, expensive gadgetry, noisy nightly parties, elaborate personal grooming and subservient *togati* in such a way as to effect a crescendo of resentment.’

7 Voor de rol die Sulla speelt tijdens dit proces, zie de bijdrage van Steel in dit *Lampas*-nummer.

nugatoriaque ('slecht en onzinnig', 42); als onecht kind kan hij over gevoelens van vader en zoon niet echt meepraten; in andere tijden zou hij een *accusator ridiculus* ('een belachelijke aanklager', 50) zijn geweest; en het geheel had *diligentius paratiusque* ('zorgvuldiger en beter voorbereid', 72) kunnen en moeten zijn. En blijkens 132 heeft Erucius zelf ook toegegeven de aanklacht *honoris causa* voor Chrysogonus op zich genomen te hebben, een gegeven dat Cicero in zijn rede maximaal benut.⁸

Dat dit proces ondanks het relatief geringe belang van deze rechtbank toch zoveel aandacht heeft getrokken, kwam in hoofdzaak door de politieke context: er kon voor het eerst weer sprake zijn van 'law and order' onder normale omstandigheden. Cicero weet die context volop uit te buiten. Bovendien krijgt politiek geladen framing een eigen vorm die tot een specifieke interpretatie van de werkelijkheid leidt.⁹ Sommige zaken worden bewust uitvergroot, andere expres weggelaten. Zoals Alexander treffend concludeert:

Erucius must have presented the case as one of straightforward murder, committed by a wicked son whose avarice overcame his patience; Cicero turned it into a political drama involving one man in a high place.¹⁰

Een mooi voorbeeld van geslaagde (re)framing.

In de hierna volgende bijdragen worden de politieke en juridische context, alsmede Cicero's retorische en persuasieve technieken en zijn gebruik van literaire citaten in deze redevoering nader uitgewerkt.

Lidewij van Gils
Olga Tellegen-Couperus
in samenwerking met Rogier van der Wal

Bibliografie

- Alexander, M.C. 2002. *The Case for the Prosecution*, Ann Arbor.
 Bruijn, J.A. de. 2011. *Framing. Over de macht van taal in de politiek*, Amsterdam.
 Bruijn, J.A. de. 2010. *Geert Wilders in debat. Over de framing en reframing van een politieke boodschap*, Den Haag.
 Duursma, L. 2017. *De beste toespraken van Barack Obama*, Amsterdam.
 Dyck, A.R. (ed.). 2010. *Cicero. Pro Sexto Roscio*, Cambridge.
 Josten, M. 2017. *Weerwoord. De publieke opinie*, Amsterdam.

8 *Pro Sexto Roscio* 132: *unum esse Chrysogonum, qui Sexti Roscii nomen deferendum curavit, cuius honoris causa accusare se dixit Ericius* ('het is Chrysogonus alleen die ervoor gezorgd heeft dat de naam Sextus Roscius bij de rechtbank werd aangebracht en ter ere van wie Erucius naar eigen zeggen als aanklager optreedt.')

9 De Bruijn (2011: 18).

10 Alexander (2002: 172).

Recht voor Roscius

OLGA TELLEGEN-COUPERUS

Summary: When Cicero defended Sextus Roscius the Younger against a charge of patricide, the orator not only had to deal with the murder charge but also with two complicating factors: after Sextus Roscius the Elder had been murdered, his name had been entered on the proscription lists and his property had been bought by Chrysogonus, the freedman and favourite of dictator Sulla. Although the proscription was formally not at issue in the trial, Cicero did make good use of it to secure Roscius' acquittal. Therefore, I argue that Cicero owes much of his success in this case to a consistently balanced combination of a formal plea to the jury and an informal plea to Chrysogonus.

1 Inleiding

In de Romeinse Oudheid – en in de moderne tijd – is Cicero's pleidooi voor Sextus Roscius uit Ameria geprezen als een retorisch meesterstuk. Minder bekend is dat het ook een juridisch meesterstuk was. Het betrof een buitengewoon ingewikkelde zaak waarin recht en politiek in elkaar overliepen. Om de retorische strategieën van Cicero te kunnen waarderen, is het nodig eerst een goed beeld te hebben van de juridische problemen waarmee Cicero in deze zaak geconfronteerd werd.

Kort samengevat komen deze problemen op het volgende neer. Sextus Roscius was aangeklaagd wegens vadermoord, maar de vermoorde vader was vogelvrij verklaard en mocht dus straffeloos gedood worden. Het belangrijkste argument van de aanklager berustte op het erfrecht, maar door de vogelvrijverklaring werkte het erfrecht niet meer. Die vogelvrijverklaring was illegaal, maar daarop kon Cicero zich om politieke redenen niet beroepen. Dit was de knoop die Cicero moest zien te ontwarren, en hij heeft dat op meesterlijke wijze gedaan.

In deze bijdrage zal ik drie aspecten van deze rechtszaak bespreken. Ik zal beginnen met de vogelvrijverklaring (proscriptie): formeel had deze niets met de rechtszaak te maken, maar feitelijk vormde zij het hart van het proces. Daarna zal ik ingaan op de procedure, de aanklacht en Cicero's verweer daartegen. Tenslotte zal ik laten zien hoe Cicero uiteindelijk toch de proscriptie aan de kaak stelt en gebruikt om vrijspraak voor Roscius te krijgen.

2 De proscriptie

In 82 v.Chr., toen Sulla dictator was geworden, vaardigde hij een edict uit waarin hij zijn vijanden vogelvrij verklaarde. In het Latijn werden hiervoor de termen *proscribere* en *proscriptio* gebruikt.¹ Het edict bevatte een lijst met namen van diegenen die tot vijand van de staat werden verklaard. Tevens werd bekend gemaakt dat de genoemde personen straffeloos gedood mochten worden, ja, dat zelfs een beloning zou worden gegeven aan diegenen die zo iemand gedood had. Er werd 12.000 *denarii* per hoofd betaald – letterlijk: de hoofden werden in Rome tentoongesteld. Hulp aan vogelvrijverklaarden werd met de dood bestraft. Het vermogen van vogelvrijen werd geconfisqueerd en geveild. Volgens Appianus bevatte de lijst de namen van 40 senatoren en 1600 *equites*.²

Naast dit edict noemen de bronnen ook nog een wet van Sulla die gewoonlijk wordt aangeduid als *lex Cornelia de proscriptione* maar die waarschijnlijk een ruimere strekking had: *de hostibus rei publicae*. Het is een *lex*, een besluit van de volksvergadering op voorstel van Sulla. Het is niet helemaal duidelijk hoe deze wet zich verhoudt tot het eerdergenoemde edict. Waarschijnlijk had de wet onbeperkte geldigheid terwijl het edict slechts gedurende beperkte tijd geldig was, namelijk de ambtsperiode van de magistraat die het had uitgevaardigd. Bovendien bevatte het edict een lijst met namen, terwijl in de wet een categorie personen vogelvrij werd verklaard, namelijk diegenen die met de aanhangers van wijlen Marius de wapens hadden opgenomen tegen de *res publica*, dat wil zeggen tegen Sulla zelf, en die daarbij waren omgekomen of nog zouden omkomen. Wellicht is hier later ook een lijst van aangelegd. Ten slotte schijnt de wet een einddatum te stellen voor de veilingen als gevolg van de confiscaties, namelijk 1 juni 81.³

Als proscriptie gaat over het onbestraft vermoorden van Romeinse burgers, hoe kan deze dan een rol spelen in een proces wegens moord op iemand die op de proscriptielijst staat? Dat lijkt met elkaar in strijd en dat is precies het probleem waarmee Cicero wordt geconfronteerd. Hoe pakt hij dat aan?

Al in het begin van zijn pleidooi, direct na het *exordium*, maakt Cicero een toespeling op de proscriptie (6). Hij vertelt de leden van de jury waar het in dit proces echt om draait: Sextus Roscius is weliswaar beschuldigd van moord op zijn vader, maar het vermogen van zijn vader is onlangs door Sulla verkocht aan een jongeman, misschien op dat moment wel de machtigste in de staat,

1 Deze woorden hebben op zich een neutrale betekenis, namelijk 'in het openbaar bekendmaken'; het kon gaan om officiële documenten, om veilingen in geval van faillissement, maar dus ook om vogelvrijverklaringen. De monografie bij uitstek over de proscripties is van Hinard (1985); zie ook Santangelo (2007: 78-87). Over misdaad en straf in Rome, zie Robinson (2007) en Gaughan (2010).

2 Appianus, *Bellum Civile* 1.11.95.

3 Cicero, *Pro Roscio Amerino* 128: *opinor enim esse in lege quam ad diem proscriptiones venditionesque fiant, nimirum Kalendas Iunias* ('Want ik meen dat in de wet staat tot welke dag de proscripties en veilingen konden plaatsvinden, namelijk tot 1 juni', eigen vertaling). Cicero doet net alsof hij het niet precies weet.

genaamd Lucius Cornelius Chrysogonus. Die voornamen Lucius Cornelius benadrukken wat iedereen weet, namelijk dat deze Chrysogonus een vrijgelatene van Sulla is. De koopsom was een fractie van de werkelijke waarde, en nu vreest Chrysogonus zijn 'buit' aan de zoon te zullen kwijtraken. Daarom hoopt hij dat de jury hem van die vrees zal bevrijden (een eufemisme voor het veroordelen van Roscius).

Wat opvalt is dat Cicero hier het woord *proscriptie* niet noemt. Wel komt hij meteen (7) met het verzoek van Roscius junior aan Chrysogonus: houd de spullen, maar laat mij mijn leven! Even verderop stelt Cicero dat dit proces in alles de omgekeerde wereld is: moord blijft onbestraft, de beschuldigde is het slachtoffer, en de aanklagers zijn de daders (13). Hiermee heeft Cicero de bouwstenen van zijn pleidooi neergezet.

In de *narratio* (15-29) komt de *proscriptio* wel expliciet ter sprake. Na een korte schets van het slachtoffer Roscius senior – vooraanstaand burger van Ameria, vriend van de aristocratie en trouwe aanhanger van Sulla – en diens moeizame verhouding met enige familieleden in Ameria, namelijk Titius Roscius Capito en Titius Roscius Magnus, volgt het verhaal van de moord en de wijze waarop vier dagen later de naam van Sextus Roscius senior op de *proscriptielijst* is gezet (21). Door wie, zegt Cicero niet. Wel dat Chrysogonus zijn bezittingen kocht. Dit alles zou buiten Sulla om gebeurd zijn. Chrysogonus schonk drie van de gekochte landerijen ('de beste!') aan Capito en hij benoemde Magnus als zaakwaarnemer voor de overige bezittingen. Roscius junior raakte alles kwijt en werd bovendien aangeklaagd voor de moord op zijn vader.

Pas tegen het eind van zijn pleidooi, in de *peroratio*, gebruikt Cicero weer de term *proscriptio* (153). Hier gaat het echter niet meer om de *proscriptio* van Sextus Roscius senior, maar om die van diens zoon Sextus Roscius junior: als de rechters hem nu veroordelen, wordt hij het slachtoffer van een nieuwe en nog veel wredere *proscriptie*, namelijk die van de kinderen, ja zelfs baby's, van de degenen die oorspronkelijk vogelvrij waren verklaard. Zo diep moeten zij en Rome zelf toch niet zinken.

Cicero stelt dus aan het begin en eind van zijn pleidooi dat de *proscriptie* hier op oneigenlijke manier gebruikt is en hij legt de 'schuld' hiervoor bij Chrysogonus. Hoe dit alles heeft kunnen gebeuren maakt hij duidelijk in de argumentatie.

3 Het proces, de aanklacht en het verweer

Sextus Roscius junior werd in het voorjaar van 80 v.Chr. aangeklaagd voor de *quaestio inter sicarios*. Dit was een juryrechtbank die door Sulla was ingesteld in de *lex Cornelia de sicariis et veneficiis* om de orde te herstellen en zijn gezag als dictator te vestigen. Voortaan waren moord en andere vormen van ge-

weldpleging niet meer straffeloos. Overigens was dit geen nieuwe wet: Sulla deed waarschijnlijk niet meer dan het samenvoegen van een aantal reeds bestaande rechtbanken.⁴

De rechtbank stond onder leiding van een *praetor* of een *ex-aedilis* die zelf niet deelnam aan de rechtspraak. Dat werd gedaan door enkele tientallen rechters die door loting waren aangewezen; in deze tijd waren ze allemaal afkomstig uit de senaat die recentelijk, na de oorlog met Marius, vernieuwd was.⁵ Het gaat hier dus niet, zoals bij ons, om professionele rechters maar ook niet om leken-rechters zoals we die kennen uit Engels-Amerikaanse misdaadseries. Het waren mannen uit de *upper class* die een goede opleiding inclusief retorica en recht hadden gehad. Ook vond er geen, zoals tegenwoordig in strafrechtzaken, vervolging plaats van overheidswege. In Rome was er geen Openbaar Ministerie met een Officier van Justitie: iedereen uit het volk kon een aanklacht indienen.

De aanklager in de zaak tegen Sextus Roscius junior was een zekere C. Eruicius, een handlanger van Chrysogonus. De aanklacht was vadermoord, *parricidium*. De straf die vanouds daarop stond was de *culleus*: de veroordeelde persoon werd in een grote leren zak genaaid en in de rivier gegooid. Cicero noemt deze straf ook in zijn pleidooi voor Roscius, als bewijs van wijsheid van de voorouders die door afschrikking de ergst denkbare misdaad wilden voorkomen.⁶

Cicero moest als advocaat van Roscius argumenten vinden om hem vrij te pleiten. Hij kon hiervoor gebruik maken van de uit de retorica bekende statusleer van Hermagoras. Deze hield in dat, wanneer een rechtsgeding draaide om feitelijkheden, de gedaagde op verschillende manieren op de aanklacht kon reageren: hij kon ontkennen dat hij het ten laste gelegde had gedaan, hij kon stellen dat hetgeen hij gedaan had niet onder de aanklacht viel, hij kon erkennen dat hij het ten laste gelegde had gedaan maar dat hij rechtmatig had gehandeld, en hij kon stellen dat de procedure niet correct was.⁷ Pikant detail: het betreffende werk van Hermagoras is verloren gegaan, maar wij kennen zijn statusleer met name uit Cicero's jeugdwerk *De Inventione*.

Voor de verdediging van Roscius junior koos Cicero voor de eerste positie: hij ontkende de beschuldiging. Dit is de sterkste verdediging, maar zij is ook

4 Hierover uitvoerig Gaughan (2010: 134-140). Voor een kort overzicht van de strafrechtspraak in de late Republiek, zie Tellegen-Couperus (1993: 55-57).

5 Er was niet een vast aantal rechters; gewoonlijk bepaalde de wet die de *quaestio* instelde hoeveel rechters benoemd moesten worden, maar beide partijen mochten dan een aantal daarvan afwijzen. Dit veranderde met de *lex Aurelia* van 70 v.Chr.: voortaan werden rechters niet alleen uit de senatorenstand, maar ook uit de ridderstand en uit de zogenaamde *tribuni aerarii* gerekruteerd, en werden per rechtszaak uit elke stand 25 rechters benoemd. Zie hierover Robinson (1995: 4).

6 *Pro Roscio Amerino* 69-72. Ook beschrijvingen bij *Auctor ad Herennium* 1.13.23; Cicero, *De Inventione* 2.50.149; Livius, *Periochae* 68. Bronnen die berichten over dieren die met de veroordeelde in de zak worden gedaan stammen pas uit de keizertijd. Zie over de *culleus* Robinson (2007: 44-47).

7 Voor een overzicht van de zogenaamde *status quaestionis*, zie Leeman en Braet (1987: 76-90).

lastig omdat het moeilijk is om te bewijzen dat iemand iets niet gedaan heeft. De retorica biedt hier weer de helpende hand en verschaft standaardargumenten die bij deze status gebruikt kunnen worden: persoon, motief en omstandigheden. Die gebruikt Cicero dan ook.⁸ Naar aanleiding van het motief gaat hij in op het argument van de dreigende onterving, volgens hem het enige argument in de aanklacht dat juridisch relevant was.

Cicero introduceert dit motief al in het begin van zijn *argumentatio*. Erucius zou slechts één zwak argument hebben gegeven ter ondersteuning van zijn aanklacht, namelijk dat Sextus Roscius senior een hekel aan zijn zoon zou hebben gehad (40). Dit zou blijken uit het feit dat de vader zijn landerijen liet beheren door zijn zoon en hem als het ware had verbannen naar het platteland, en uit het feit dat de vader van plan zou zijn geweest zijn zoon te onterven. Om dat laatste te voorkomen zou de zoon zijn vader vermoord hebben.

In 52-54 gaat Cicero uitvoerig op de onterving in, en in 58 komt hij er nog eens op terug. In 52 zegt hij: *nam istum exheredare in animo habebat* ('want hij was van plan hem te onterven').⁹ Erucius gaf hiervoor als reden dat de zoon nooit met zijn vader naar een gastmaal ging of bij mensen in Ameria thuis werd uitgenodigd. Dit soort praatjes is volgens Cicero zwak en dwaas, maar de bewering dat de vader zijn zoon zou willen onterven kan wel relevant zijn. Sterker bewijs van haat kan er immers niet zijn.

In 53 vervolgt hij: *exheredare pater filium cogitabat* ('de vader dacht eraan zijn zoon te onterven'). Hier stelt Cicero twee vragen: waarom zou hij dat doen en hoe weet je dat? De aanklager had gezien de ernst van de beschuldiging duidelijk moeten maken wat voor vergrijpen en misdaden de zoon had gepleegd die de vader tot dit liefdeloze en onnatuurlijke gedrag hadden gebracht.

In 54 stelt hij voor de derde keer: *exheredare filium voluit* ('hij heeft zijn zoon willen onterven'). Erucius heeft echter niet duidelijk gemaakt waarom hij dat wilde ('weet ik niet'), of hij het gedaan had ('nee'), wie dat dan verhinderd had ('hij dacht er alleen aan') en tegen wie hij dat gezegd had ('niemand'). Cicero concludeert dat deze onbewezen aantijgingen een belediging zijn voor de rechtbank, de wetten en de *maiestas* (waardigheid) van de rechters.

In 58 vat Cicero dit motief nog eens samen, maar nu vanuit het perspectief van de zoon: *ne exheredaretur, veritus est* ('hij was bang te worden ontferd'). Het probleem is echter, aldus Cicero, dat niemand zegt waarom hij dat had moeten vrezen. De enige reden die gegeven wordt is: *habebat pater in animo* ('de vader was het van plan'), en daarvan ontbreekt elk bewijs.

Het valt op dat Cicero hier op drie verschillende manieren verwoordt wat de vader had gedacht: *in animo habebat, cogitabat, voluit*. Hij kan er misschien wel aan gedacht hebben om zijn zoon te onterven maar daar is geen en-

8 Ik beperk mij hier tot het eerste deel van de *argumentatio*. Zie Ter Beek (2001: 49-67) voor een uitvoerige bespreking van de hele *argumentatio*.

9 Eigen vertaling, hier en bij de volgende citaten.

kel bewijs van. Hoe kun je weten wat iemand denkt? Dat is in feite onmogelijk, en daarmee heeft Cicero het argument van Erucius weerlegd. Verder valt op dat, hoewel hij uitgebreid ingaat op dreigende onterving als motief voor de moord, Cicero in het geheel niet ingaat op de erfrechtelijke positie van Roscius junior. Toch is daar wel iets over te zeggen. Daarvoor moeten we eerst nagaan wat we precies weten over Sextus Roscius junior.

In het eerste deel van de *argumentatio* wordt Roscius junior beschreven als een man van 40 jaar; er is geen sprake van een echtgenote of kinderen (39). Hij had een broer maar die was al ruim voor dit proces overleden (42). Verderop, in het tweede deel van de *argumentatio*, lijkt een verrassende mededeling te staan, namelijk dat Roscius senior bij zijn dood nog een vrouw en kinderen in Ameria had. Cicero zegt dit wanneer hij vertelt hoe na de moord op Roscius senior hiervan nog dezelfde nacht bericht wordt gebracht aan Capito, en niet aan zijn vrouw en kinderen of andere bloedverwanten in Ameria (95). Kinsey vermoedt dat het bij die kinderen om dochters ging.¹⁰ Maar het is de vraag of dat zo is. Het meervoud *liberi* wordt door Latijnse auteurs ook vaak gebruikt waar alleen een enkelvoud is bedoeld.¹¹ Bovendien heeft Cicero het hier niet over andere kinderen dan de vooroverleden zoon. Het is dus aannemelijk dat Roscius junior de enige erfgenaam van zijn vader was.

Hoe waarschijnlijk is het dat vader Roscius in deze situatie overwoog om zijn zoon te onterven? Toen een van zijn twee zoons was overleden, hing het voortbestaan van de familie af van de andere zoon. Deze Roscius junior had geen vrouw en kinderen. Misschien heeft de vader er toen bij hem op aangedrongen een gezin te stichten en misschien heeft hij toen ook met onterving bedreigd. Het zou kunnen, maar we weten het niet.

Als Roscius senior zijn zoon had willen onterven, had hij dat moeten doen bij testament. Het is zeer waarschijnlijk dat hij als vermogend Romeins burger al lang een testament had gemaakt met de gebruikelijke erfstellingen, legaten en vrijlatingen. Hij had dus een nieuw testament moeten maken met daarin de onterving (*Sextus Roscius filius meus exheres esto*). Het is de vraag of de zoon na het overlijden van zijn vader daar iets tegen had kunnen doen. De oudste bron waaruit blijkt dat een zoon het testament van zijn vader, waarin hij zijns inziens ten onrechte was onterfd, kon aanvechten, dateert uit het midden van de eerste eeuw v.Chr.¹²

Roscius junior kan dus een motief hebben gehad om zijn vader te vermoorden, namelijk om te voorkomen dat deze zijn testament zou wijzigen. Maar wanneer hij op heterdaad betrapt zou zijn, zou hij niet alleen zijn erfrechtelijke

¹⁰ Kinsey (1980: 195). Ook zo Robinson (2007: 52) en Dyck (2010: 160).

¹¹ Hierover uitvoerig Landgraf (1878: 191-192). Ook zo Oxford Latin Dictionary s.v. [a] *ad fin.* Met dank aan Jaap Wisse die mij op deze betekenis wees. Overigens bestaat in het moderne Fries een vergelijkbaar spraakgebruik: kinderen duiden hun ouders gewoonlijk aan als 'ús heit' en 'ús mem' ook al is er maar één kind.

¹² Valerius Maximus, 7.7.2 en 7.8.4. Hierover Watson (1971: 62-65).

aanspraken maar ook zijn leven hebben verloren, op gruwelijke wijze. In werkelijkheid heeft vader Roscius zijn zoon niet ontferfd, en Erucius heeft ook niet hard kunnen maken dat hij het wilde doen. Zijn argument is dus niets waard.

4 Een dubbel pleidooi voor vrijspraak

We hebben gezien dat Cicero al in het *exordium* namens zijn cliënt een dringend verzoek doet aan Chrysogonus: houd de spullen, maar laat mij leven. Dit verzoek herhaalt hij verscheidene malen, in de *argumentatio* en in de *peroratio*.¹³ In feite is het een pleidooi voor vrijspraak gericht tot Chrysogonus, hoewel deze niet tot de rechters behoorde en waarschijnlijk niet eens aanwezig was bij het proces. Maar hij was wel de motor achter het proces. Het lijkt wel een soort informeel pleidooi dat parallel loopt aan het formele pleidooi voor vrijspraak dat Cicero richt tot de rechters van de *quaestio de sicariis*. Pas aan het eind komen ze samen, net alsof het hier gaat om een tweestemmig lied. Met beide pleidooien is iets bijzonders aan de hand.

Eerst kort iets over het informele pleidooi: op allerlei manieren maakt Cicero aan Chrysogonus duidelijk dat Roscius niet het vermogen van zijn vader zal teruggeisen, als hij maar in leven mag blijven. Maar kon hij wel toezeggen dat hij het (hele) vermogen van zijn vader niet zou opeisen? Hij was misschien wel de enige erfgenaam van zijn vader, maar er was ook nog zijn moeder, of althans zijn vaders echtgenote in Ameria, die aanspraak zou kunnen maken op haar bruidsschat. Anderzijds zou dit verzoek veel minder effect hebben als Roscius slechts zou zeggen dat hij niet zijn deel van zijn vaders vermogen zou teruggeisen. Misschien is dat ook de reden geweest dat Cicero, behalve die ene keer, zwijgt over familieleden. Door het verzoek aan Chrysogonus simpel te formuleren en te herhalen bereikt Cicero maximaal effect.

Dan het formele pleidooi van Cicero: dat is zo opgebouwd dat het uiteindelijk samenkomt met het informele. In de eerste twee delen van de argumentatie heeft Cicero de aanklacht van Erucius onderuitgehaald en geprobeerd aannemelijk te maken dat de twee andere Roscii, Capito en Magnus, verantwoordelijk waren voor de moord op Roscius senior. In het derde deel moet Cicero de macht van Chrysogonus neutraliseren; dit doet hij door eerst in te gaan op de proscriptie en de *venditio bonorum* en daarna uit te wijden over Chrysogonus' verwerpelijke karakter en levenswijze.¹⁴ Hij doet hier iets opmerkelijks met de proscriptie en de daarop gevolgde veiling.

In 125 vraagt hij zich af op wat voor grond het vermogen van Roscius senior verkocht was of hoe het verkocht had kunnen worden. Op zichzelf is er niets mis met de verkoop van een vermogen – dit was bijvoorbeeld gebruikte-

13 *Pro Roscio Amerino* 7, 32, 49, 128, 143-145 en 150.

14 *Contra* Kinsey (1980: 173) laat Ter Beek (2001: 67-69) zien dat hiervoor wel moed nodig was.

lijk in geval van faillissement. Maar hier vond de verkoop plaats op grond van proscriptie, en die deugde niet. Cicero citeert de regeling van de proscriptie en doet alsof hij die eigenlijk niet zo goed kent en niet weet of het nu de *lex Valeria* of *Cornelia* is: *ut aut eorum bona veneant qui proscripti sunt aut eorum qui in adversariorum praesidiis occisi sunt* ('dat ofwel van diegenen de goederen verkocht worden die vogelvrij verklaard zijn ofwel van diegenen die gedood zijn in het kamp van de vijand', 126).

Toen ik hierboven de regels voor de proscriptie beschreef, stelde ik dat Sulla eerst een edict had uitgevaardigd met de namen van degenen die vogelvrij verklaard werden, en dat daarna door de volksvergadering een wet over proscriptie was aangenomen, de *lex Cornelia*, waarin een categorie van burgers vogelvrij werd verklaard. In dit citaat wekt Cicero echter de indruk dat de wet beide regelingen bij elkaar nam en op één lijn stelde.

Hetzelfde doet hij in 128 met betrekking tot de sluitingsdatum van de proscriptie. Alleen de *lex Cornelia* over proscriptie bevatte een sluitingsdatum, namelijk 1 juni 81. Cicero past die op beide regelingen toe. Hij zegt: *opinor enim esse in lege quam ad diem proscriptiones venditionesque fiant, nimirum kalendas Iunias*. ('Ik meen dat in de wet staat tot welke dag de proscripties en veilingen mogen plaatsvinden, namelijk de eerste dag van juni.') Het edict bevatte geen sluitingsdatum, het was alleen een lijst. Door beide regelingen te combineren maakte Cicero de sluitingsdatum ook toepasselijk op de op het edict gebaseerde proscriptielijsten.

Vervolgens vergelijkt hij de proscriptie van Roscius senior met 'de wet' en stelt hij vast dat deze niet hieraan voldeed, en wel om twee redenen. Roscius had niet op de in het edict afgekondigde lijst gestaan en hij behoorde ook absoluut niet tot de bij wet genoemde categorie: hij vocht in het kamp van Sulla en werd pas toen het vrede was gedood. Als hij dus gedood is in strijd met alle wetten, oud en nieuw, hoe kan zijn vermogen dan rechtsgeldig verkocht zijn? Het antwoord op die vraag is Chrysogonus, met zijn leugens en bedrog; Cicero vermoedt zelfs dat er helemaal geen verkoop heeft plaatsgevonden. In de wet staat immers dat de proscripties en veilingen moeten plaatsvinden voor 1 juni, dat wil zeggen van het jaar 81. Roscius senior was een paar maanden na die datum vermoord. In feite zijn dus de proscriptie en de *venditio bonorum* op niets gebaseerd.

De logische consequentie van deze conclusie is dat Roscius en zijn naaste familieleden het vermogen van Roscius senior kunnen terugvorderen. Zij kunnen met een *rei vindicatio* een civiele procedure aanspannen tegen eenieder die delen van dit vermogen in zijn bezit heeft, dus met name tegen Capito en Chrysogonus, maar ook tegen Magnus en degenen aan wie hij spullen van Roscius cadeau had gedaan. Dit alles kon worden opgeëist. Toch rept Cicero met geen woord over het terugvorderen van de boedel.

Ik denk dat Cicero dit niet doet omdat hij dan in flagrante strijd zou ko-

men met het verzoek namens Roscius junior (houd de spullen, maar laat mij leven). Bovendien maakte hij het zo ook gemakkelijker voor de rechters om tot vrijspraak te komen. Die mochten immers in deze *quaestio de sicariis* alleen een oordeel geven over de vraag of Roscius junior schuldig was aan vadermoord. Naar alle waarschijnlijkheid is Roscius inderdaad vrijgesproken.¹⁵ Cicero heeft dit bereikt door op meesterlijke wijze in de hele redevoering het evenwicht te bewaren tussen het formele en het informele pleidooi.

5 Conclusie

De titel van mijn bijdrage is ‘Recht voor Roscius’. Hier zou echter wel een vraagteken achter mogen worden gezet. Want wat betreft Roscius senior is er immers geen recht gedaan: zijn moordenaar is voor zover wij weten niet bestraft. Voor Roscius junior: hij heeft het proces overleefd maar was zijn erfdeel kwijt, hij had niets meer.¹⁶ Politiek gezien was dit echter het hoogst haalbare resultaat.

Stadhouderslaan 106
3583 JP Utrecht
o.e.tellegen@uvt.nl

Bibliografie

- Beek, L.J. ter. 2001. ‘Einige Bemerkungen zur *argumentatio* in Ciceros Rede für Sextus Roscius aus Ameria’, in A.P. Orbán en M.G.M. van der Poel (eds), *Ad Litteras. Latin Studies in Honour of J.H. Brouwers*, Nijmegen, 45-78.
- Dyck, A.R. (ed.). 2010. *Cicero. Pro Sexto Roscio*, Cambridge.
- Gaughan, J.E. 2010. *Murder was not a Crime*, Austin TX.
- Hinard, F. 1985. *Les proscriptions de la Rome républicaine*, Rome.
- Kinsey, T.E. 1980. ‘Cicero’s Case against Magnus, Capito and Chrysogonus in the *Pro Roscio Amerino* and its Use for the Historian’, *L’Antiquité Classique* 49, 173-190.
- Landgraf, G. 1878. *De Ciceronis elocutione in orationibus Pro Quintio et Pro Sex. Roscio Amerino conspicua*, Würzburg.
- Leeman, A.D. en A.C. Braet. 1987. *Klassieke retorica*, Groningen.
- Liebs, D. 2012. *Summoned to the Roman Courts*, Berkeley/Los Angeles/Londen.
- Robinson, O.F. 1995. *The Criminal Law of Ancient Rome*, Londen.
- Robinson, O.F. 2007. *Penal Practice and Penal Policy*, Londen.
- Santangelo, F. 2007. *Sulla, the Elites and the Empire*, Leiden/Boston.
- Tellegen-Couperus, O.E. 1993. *Korte geschiedenis van het Romeinse recht*, Tilburg.
- Watson, A. 1971. *The Law of Succession in the Later Roman Republic*, Oxford.

- 15 Alleen bij Plutarchus (*Cicero* 3,4-6) is te lezen dat Cicero slaagde in zijn verdediging van Roscius. Zie hierover ook de bijdragen in dit *Lampas*-nummer van Wisse en Gerbrandy.
- 16 Liebs (2012: 64-65) meent dat Roscius met behulp van zijn ‘distinguished’ contacten onder de aristocratie het meeste of althans iets van zijn erfenis terug gekregen heeft.

Laat U door die schurken niets wijsmaken!

Cicero's retorische strategieën in de *Pro Roscio Amerino*

JAKOB WISSE

Summary: This article describes Cicero's rhetorical use of character delineation in his *Pro Roscio Amerino*, and the consistency with which he employs this persuasive technique throughout the speech. It is argued that the resemblance of the structure of the text to the standard rhetorical rules is superficial: Cicero's strategies in this early speech are already in basic agreement with his mature descriptions in *De Oratore*. His reliance on non-rational argument cannot, however, be used to suggest that Roscius was guilty, and Cicero's version of events may well be true, even if this cannot be proven.

1 Bewijzen of overtuigen?¹

Toen Cicero, ergens vroeg in het jaar 80 v.Chr., opstond om zijn verdedigingsrede voor Roscius uit Ameria uit te spreken, wist hij dat er veel op het spel stond, zowel voor Roscius als voor hemzelf. Het proces was opzienbarend, want het was lang geleden dat er een moordzaak voor de rechtbank was gekomen,² en dit was ook nog eens een buitengewone moordzaak: Roscius werd ervan beschuldigd dat hij zijn vader had laten vermoorden, en hem wachtte bij veroordeling de doodstraf. Cicero zelf was nog jong en relatief onervaren; hij had al wel in kleinere, civiele zaken gepleit, maar dit was zijn eerste strafzaak, en zijn kans om zich bekendheid te verwerven. Immers (en dat vergeten we gemakkelijk als we een tekst voor ons hebben), zulke processen speelden zich niet binnenskamers af, maar in de open lucht op het Romeinse forum, waar massa's mensen zich hadden verzameld om naar de redenaars te luisteren. Direct aan het begin van zijn redevoering benadrukt Cicero zijn onervarenheid – en slaagt er dan in, zoals we zullen zien, om dat nadeel op slimme wijze in een voordeel om te zetten.

1 Ik dank Lidewij van Gils en Christoph Pieper hartelijk voor de uitnodiging om op de Cicero-dag in 2015 te spreken, de toehoorders voor een inspirerende discussie, en Nancy Laan voor het meelezen en verbeteren van dit stuk.

2 Zie *Pro Sexto Roscio* 11; 28. Hoe lang geleden het precies was is niet duidelijk: sinds de machtsgreep van Sulla (eind 82 v.Chr.) of sinds het begin van de burgeroorlog in 88 v.Chr. (zie Dyck 2010: ad 11). Voor de datum van het proces zie Dyck (2010: 4): het jaar is zeker, en dat het vroeg in het jaar was is waarschijnlijk.

Wat stond hem te doen? Dat lijkt vanzelf te spreken. Want volgens Cicero was het niet Roscius die zijn vader, Roscius senior, had laten vermoorden (*Pro Sexto Roscio* 14-29): een van de aanklagers, Titus Roscius Magnus, een familielid, was samen met een ander familielid, Titus Roscius Capito, verantwoordelijk voor de moord. Samen hadden ze vervolgens contact gelegd met Chrysogonus, een machtige vrijgelatene van Sulla, en een complot gesmeed: ze hadden hun slachtoffer achteraf op de proscriptielijst laten zetten – kort gezegd, een lijst van vijanden van Sulla wier bezittingen verbeurd verklaard waren en die zelf vogelvrij waren.³ Zo konden ze zijn uitgestrekte landgoederen voor een zacht prijsje kopen en onderling verdelen; Capito had er nu drie, Magnus beheerde namens Chrysogonus de rest. Maar ze voelden zich in hun aldus gestolen bezit bedreigd door Roscius junior, en toen het niet lukte om ook hem uit de weg te ruimen hadden ze hem door ene Erucius laten aanklagen voor de moord op zijn vader, die ze in werkelijkheid zelf gepleegd hadden. Ze hadden verzonnen dat de vader niet met Roscius, zijn enig overgebleven zoon, kon opschieten en van plan was hem te onterven; en toen zijn vader in Rome was, zou Roscius, die zelf was achtergebleven in Ameria (ruim 80 km boven Rome), hem daarom hebben laten vermoorden.

Aan Cicero dus de taak, zouden wij denken, om deze versie van de gebeurtenissen aannemelijk te maken met argumenten en bewijzen, en aldus aan te tonen dat de aanklacht uit de lucht gegrepen was. Maar argumenten en bewijzen waren niet het hele verhaal – integendeel. In algemene termen zegt Cicero dat zelf expliciet in zijn latere meesterwerk *De Oratore*, een literaire dialoog over de redenaarskunst geschreven in 55 v.Chr. In het tweede boek laat hij een van zijn sprekers, de grote redenaar Antonius, het volgende zeggen:⁴

nihil est [...] in dicendo [...] maius quam ut faveat oratori is qui audiet, utique ipse sic moveatur, ut impetu quodam animi et perturbatione magis quam iudicio aut consilio regatur. plura enim multo homines iudicant odio aut amore aut cupiditate aut iracundia aut dolore aut laetitia aut spe aut timore aut errore aut aliqua permotione mentis quam veritate aut praescripto aut iuris norma aliqua aut iudicii formula aut legibus.

Niets [...] is [...] bij het spreken van meer belang dan dat de toehoorder de redenaar gunstig gezind is, en dat hij zelf op zo'n manier emotioneel beïnvloed wordt dat hij meer door opwellingen en hartstochten wordt beheerst dan door een weloverwogen oordeel. Want mensen komen veel vaker tot een oordeel op grond van haat, liefde,

3 Over de proscripties zie bijvoorbeeld Santangelo (2007: 79-87); een samenvatting in Seager (1994: 197-198). Zie verder het artikel van Tellegen-Couperus elders in dit nummer van *Lampas* over de juridische status van de proscriptielijst.

4 Vertalingen van passages uit *De Oratore* zijn gebaseerd op Van Rooijen-Dijkman en Leeman (1989). In andere gevallen geef ik mijn eigen vertalingen. Voor de tekst van *De Oratore* is de editie van Kumaniecki (1969) gebruikt.

partijdigheid, woede, verdriet, vreugde, hoop, vrees, illusies of andere emoties, dan op basis van de realiteit of vaste regels – rechtsnormen, procesformules, wetten. (Cicero, *De Oratore* 2.178)

De redenaar moet dus niet in de eerste plaats zijn standpunt bewijzen, maar zijn publiek overtuigen, en dat vooral met niet-rationele middelen. Antonius deelt die middelen in twee categorieën in: ten eerste het gunstig stemmen van het publiek door sympathie te wekken voor het karakter van de redenaar; even later (in 2.182-184) voegt hij daar de karakters van de andere betrokkenen bij een proces aan toe, namelijk cliënt en tegenstanders – waarbij de laatsten natuurlijk juist slecht afgeschilderd moeten worden. Dit alles staat bekend als *ethos*. Het tweede overtuigingsmiddel dat hij noemt is *pathos*, de van Cicero's redevoeringen zo bekende emotionele beïnvloeding. Het relatief geringe belang van argumenten en feiten wil natuurlijk niet zeggen dat Romeinse juryleden zomaar wat deden; afgezien van gevallen van corruptie, geloofden ze in het algemeen wel degelijk dat hun oordeel met de werkelijkheid overeenkwam.⁵ Waar het om gaat is dat ze zich daarbij kennelijk gemakkelijk lieten leiden door indrukken, sympathieën en emoties.

Ook Cicero's verdediging van Roscius wordt overheerst door niet-rationele overtuigingsmiddelen. En in overeenstemming met bovenstaand citaat was dat blijkbaar effectief, want het resultaat was vrijspraak – en het begin van Cicero's snel groeiende reputatie.⁶ In de paragrafen 3-6 zal ik proberen Cicero's gebruik van dat soort middelen te illustreren. Maar om zijn strategieën te begrijpen moeten we eerst wat dieper ingaan op de vraag hoe hij zijn redevoeringen componeerde.

2 Hoe schrijf je een redevoering?

2.1 *De delen van de redevoering*

Voor een beter begrip van een tekst is het verhelderend om de opbouw ervan te analyseren, en dat geldt zeker ook voor een redevoering. Maar in dit verband is het goed om te wijzen op een wijdverbreid misverstand. De antieke retorische theorie bevatte een groot aantal regels over de structuur van een redevoering, en de verleiding is groot om die regels mechanisch op Cicero's teksten toe te passen. Het gaat om de bekende voorschriften over de delen waaruit een redevoering moet bestaan. Er zijn nogal wat variaties, maar de

⁵ Dit volgt alleen al uit de consistente nadruk in *De Oratore* (en elders in Cicero's werk) op de noodzaak om het publiek te overtuigen. Zie meer in het algemeen het inmiddels klassieke artikel van Riggsby (1997).

⁶ Zie voor het effect van de zaak op Cicero's carrière vooral zijn eigen beschrijving in *Brutus* 312.

volgende vier delen zijn standaard: 1) de proloog, waarin men het publiek ‘welwillend, aandachtig en ontvankelijk’ moet maken (*benevolos, attentos, dociles facere*); 2) de *narratio*, het verhaal, waarin men (zijn versie van) de toedracht van de gebeurtenissen vertelt; 3) de argumentatie, bestaande uit de onderbouwing van het eigen standpunt (*confirmatio*) en de weerlegging van dat van de tegenstander (*refutatio*); 4) de epiloog. Deze regels werden gedoceerd door de *rhetoires*, de leraren in de retorica – in het begin van de eerste eeuw v.Chr. meestal Grieken en eigenlijk altijd van lage sociale status.⁷ Maar de redenaars die spraken op het forum – Romeinse burgers van veel hogere status – hoefden de theoretische regels natuurlijk niet te volgen, en er is ook geen enkele aanwijzing dat het publiek dat van hen verwachtte. We kunnen natuurlijk wel vermoeden dat de doorsnee redenaar zich graag liet leiden door de voorschriften die hij van de *rhetoires* (vaak in huisonderricht) geleerd had, maar helaas weten we over zulke redenaars niet genoeg om dat vermoeden te bevestigen. Van Cicero weten we echter wel hoe hij over deze leraren en hun regels dacht. ‘Voor zover ik het kan beoordelen’, laat hij Antonius zeggen, ‘is hun leersysteem lachwekkend’ ([...] *est eorum doctrina, quantum ego iudicare possum, perridicula*, *De Oratore* 2.77). De regels over de delen noemt hij, met duidelijke ironie, ‘een keurige indeling’ (*sunt concinne distributa*, 2.81); maar ze zijn onpraktisch, ‘zoals te verwachten is bij mensen die de realiteit niet kennen’ (*id quod necesse fuit hominibus expertibus veritatis*, 2.81). Er is dus alle reden om de retorische regels niet zomaar op zijn redevoeringen toe te passen.⁸

Niettemin heeft de *Pro Roscio* een heldere opbouw, ook al omdat Cicero in 35-36 duidelijk de drievoudige structuur van zijn ‘argumentatie’ aangeeft:

- 1-14 proloog: Cicero over zijn eigen onervarenheid; Sulla’s vrijgelatene Chrysogonus als de kwade genius achter de aanklacht; beroep op de jury
- 15-29a *narratio*: Roscius Senior in werkelijkheid vermoord door degenen achter de aanklacht
- 29b-34 inleiding op de argumenten (inclusief verder commentaar op Cicero zelf en op Chrysogonus)
- 35-36 ‘*partitio*’: A, B, C
- 37-82 A. weerlegging van Erucius’ beschuldiging van moord
- 83-123 B. de brutale agressie (*audacia*) van Magnus en Capito
- 124-142 C. de machtige positie van Chrysogonus
- 143-154 epiloog

⁷ Zie Wisse (2002: 344-349).

⁸ Zie de hele passage: *De Oratore* 2.77-82. Cicero’s waarschijnlijk bekendste rede, de *Pro Milone*, grotendeels opgebouwd volgens de regels, lijkt met de hier getrokken conclusie in strijd. Maar die opbouw maskeert Cicero’s echte strategie in de redevoering, en is in feite zelf een persuasieve truc: zie Wisse (2007).

De basisstructuur volgt dus zelfs ongeveer de standaardregels voor de vier delen: proloog, *narratio*, argumentatie en epiloog. Kennelijk (zo luidt de gebruikelijke en plausibele verklaring) bleef de jonge Cicero, in zijn eerste grote zaak althans, relatief dicht bij de regels. Maar, zoals Solmsen (1938a) tachtig jaar geleden al benadrukte, de redevoering bevat ook een aantal onorthodoxe elementen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de passage 29-34, waar hij zijn argumenten inleidt en de jury herinnert aan de jammerlijke situatie van Sextus: zo'n onderdeel wordt door de regels nergens voorgeschreven of gesuggereerd. En vooral de driedeling van de argumentatie lijkt helemaal niet op de schoolse tweedeling in *confirmatio* en *refutatio*, en juist hier vinden we de kern van wat Cicero de jury wil laten geloven: de tegenstanders zijn de echte schurken.⁹

2.2 Cicero's eigen compositietechniek

De standaardregels waren voor Cicero dus niet maatgevend, en in *De Oratore* beschrijft hij hoe je een redevoering volgens hem wel moet componeren.¹⁰ Daarbij moet je dus niet de regels volgen die voor de afzonderlijke delen van de redevoering gegeven worden, want op die manier ontstaat er geen samenhang tussen de delen, en kan je je redevoering ook niet goed aan de specifieke rechtszaak aanpassen. In plaats daarvan moet je beginnen met grondig over alle aspecten van de zaak na te denken, en op die manier een overkoepelende overtuigingsstrategie ontwerpen. Wat Antonius in 2.178 zegt, past hierin (zie boven): het idee is dat je eerst bedenkt (1) wat voor argumenten je kunt gebruiken, (2) hoe je de karakters het best kan uitbuiten (*ethos*), en (3) welke mogelijkheden er zijn om het publiek te emotioneren (*pathos*); en dat die drie elementen vervolgens op effectieve manier in de redevoering verwerkt worden. Elders laat Cicero hem het volgende zeggen – misschien wel de meest onthullende korte beschrijving van Cicero's eigen strategie:

una ex tribus his rebus res prae nobis est ferenda, ut nihil aliud nisi docere velle videamur; reliquae duae, sicuti sanguis in corporibus, sic illae in perpetuis orationibus fusae esse debebunt.

- 9 Om de redevoering toch aan de regels te laten voldoen wordt soms geprobeerd de argumentatie in het keurslijf van de tweedeling te persen, ondanks de expliciete driedeling in 35-36 (Berry en Heath 1997: 399); ook May's beschrijving van 133-142 als een afzonderlijke, traditionele 'ethische digressie' (1988: 28-30) is kunstmatig. Er wordt ook vaak gezegd dat de 'tegenbeschuldiging' (*anticategoria*) een standaard-tactiek was (bijvoorbeeld Dyck 2010: 147; zie Quintilianus, *Institutio Oratoria* 3.10.4; 7.2.9), maar de aanwijzingen daarvoor zijn erg mager.
- 10 Zie voor meer details mijn eerdere analyse van *De Oratore* in *Lampas* (2001: 290-295), gebaseerd op Wisse (1989) en vooral op de fundamentele artikelen van Solmsen (1938b; 1941).

Slechts één van deze drie methoden mogen we openlijk aan de dag laten treden: we moeten de indruk wekken dat we niets anders willen dan iets aantonen. De andere twee zullen, net als bloed door het lichaam, door de hele redevoering heen moeten stromen. (*De Oratore* 2.310)

Dit is precies wat er in de *Pro Roscio* gebeurt, en, zoals Solmsen (1938a) al inzag, dit is eigenlijk het belangrijkste punt waarin zelfs deze vroege redevoering van Cicero de standaardretorica ver achter zich laat. Want over het ontwikkelen van een effectieve, overkoepelende overtuigingsstrategie hadden de regels niets te melden. In het vervolg illustreer ik dat aan de hand van misschien wel het belangrijkste overtuigingsmiddel in de *Pro Roscio*: *ethos*, het wekken van sympathie (of antipathie) op grond van iemands karakter.¹¹ Het is overigens ook mogelijk om karakter te gebruiken in rationele (althans rationeel klinkende) argumenten: Roscius, zo zegt Cicero bijvoorbeeld, is een eenvoudig man die leeft voor zijn boerderijen, en het is onwaarschijnlijk dat juist zo iemand een verschrikkelijke moord op zijn geweten zou hebben. Zoals zal blijken, is het in de praktijk erg moeilijk om *ethos* en karakterargumenten uit elkaar te houden – en dat was ongetwijfeld ook precies Cicero's bedoeling.

3 De grote schurk: Chrysogonus

Cicero begint de redevoering met een uitleg waarom juist hij, in zijn onervarenheid, opstaat om Roscius' verdediging te voeren, en niet een van de vele vooraanstaande mensen en uitstekende redenaars die ook bij het proces aanwezig zijn om Roscius te steunen (*tot summi oratores hominesque nobilissimi*, 1). Dat is, zegt hij, omdat zijn eigen woorden onopgemerkt zullen blijven, terwijl de belangrijkste mensen bang zijn om zich uit te spreken (1-5a). Dat heeft te maken, zo gaat hij verder, met wat er eigenlijk achter het proces zit – en dat is door de aanklagers met opzet verzwegen:

quae res ea est? bona patris huiusce Sex. Rosci, quae sunt sexagiens, quae de viro clarissimo et fortissimo L. Sulla, quem honoris causa nomino, duobus milibus nummum sese dicit emisse adulescens vel potentissimus hoc tempore nostrae civitatis, L. Cornelius Chrysogonus.

Wat is dat dan? Dat is het bezit van de vader van Sextus Roscius hier, dat zes miljoen sestertien waard is; en een jongeman beweert dat hij dit heeft gekocht van de voortreffelijke en onverschrokken Lucius Sulla, wiens naam ik met het grootste

11 Zie voor Cicero's gebruik van karakters in het algemeen May (1988), en in het bijzonder zijn mooie bespreking van de *Pro Roscio* (1988: 21-31); Vasaly (1993: 156-172).

respect noem, voor tweeduizend sestertiën – een jongeman die waarschijnlijk op dit moment de machtigste persoon in onze staat is: Lucius Cornelius Chrysogonus!
(*Pro Sexto Roscio* 6)

Chrysogonus wordt hier met grote nadruk gepresenteerd: de beschrijving van zijn status (*adulescens vel potentissimus hoc tempore nostrae civitatis*, ‘een jongeman die ...’) is de climax van een lange zin, en daarop volgt dan nog zijn naam in de volledige, zwaarst mogelijke vorm. Cicero was duidelijk uit op een verrassingseffect. Later in de redevoering (60) zegt hij – en er is weinig reden om hieraan te twijfelen – dat de aanklager Erucius en ook de jury en omstanders inderdaad geschokt reageerden dat hij het aandurfde om Chrysogonus’ betrokkenheid openlijk aan de kaak te stellen.

Nog voordat de naam valt noemt Cicero bezit en geld, en Chrysogonus’ hebzucht is een terugkerend thema, net als zijn machtspositie, die een voormalig slaaf natuurlijk helemaal niet zou mogen hebben. Zo ‘vraagt’ Cicero bijvoorbeeld Chrysogonus in 7 om niet méér te willen dan ‘ons’ geld en bezit, en niet ook ‘op ons bloed en leven uit te zijn’ (*ut pecunia fortunisque nostris contentus sit, sanguinem et vitam ne petat*); de opmerkelijke identificatie met Roscius (*nostris*) onderstreept de dreiging die van Chrysogonus’ hebzucht uitgaat. In de *narratio* vertelt Cicero dat toen Magnus en Capito na de moord contact legden met Chrysogonus, ze hem wezen op de grootte van het kapitaal van het slachtoffer: ‘de hoge kwaliteit van zijn landgoederen wordt vermeld [...], (en ook) dat mijn cliënt hulpeloos is en er alleen voor staat’ (*magnitudo pecuniae demonstratur; bonitas praediorum [...], huius inopia et solitudo commemoratur*, 20). En toen ze plannen maakten voor de aanklacht vertrouwden ze erop dat Roscius ‘geen pleiters zou hebben vanwege Chrysogonus’ invloed’ (*huic [...] patronos propter Chrysogoni gratiam defuturos*, 28).

In het slotgedeelte van de redevoering (124-142) doet Cicero er een schepje bovenop. Hij begint met een opzettelijk sarcastisch-brutale grap over Chrysogonus’ naam: ‘Ik kom nu te spreken over die gouden naam, de naam waarachter het hele verbond beschutting zocht’ (*venio nunc ad illud nomen aureum sub quo nomine tota societas latuit*, 124). Via het Griekse χρυσός, ‘goud’, associeert Cicero hem hier opnieuw met hebzucht. Bovendien verwijst hij op deze manier naar zijn achtergrond als Griekse (ex-)slaaf, om dan zijn (in Romeinse ogen daarom extra absurde) machtspositie te onderstrepen. Maar zelfs hier blijft het niet bij: Cicero geeft ook een schets van het decadente leven waar Chrysogonus zijn rijkdommen aan uitgeeft (133-135), met als climax de volgende schildering:

ipse vero quemadmodum composito et dilibuto capillo passim per forum volitet cum magna caterva togatorum videtis, iudices; videtis, ut omnes despiciat, ut hominem prae se neminem putet, ut se solum beatum, solum potentem putet.

En dan hijzelf: U ziet, leden van de jury, hoe hij met zijn mooi gekapte en geparfumeerde haren heen en weer schiet over het hele forum, begeleid door een groot gevolg van Romeinse burgers in toga; U ziet hoe hij op iedereen neerkijkt, hoe hij vindt dat met hemzelf vergeleken niemand echt een mens is, hoe hij vindt dat alleen hij gezegend is, alleen hij macht heeft.

(*Pro Sexto Roscio* 135)

De associaties beantwoorden aan het stereotype van de decadente Griek, met zijn vrouwelijke trekken en luxegoederen. En het schandelijkst is natuurlijk dat *togati* ('toga-dragers', dat wil zeggen echte Romeinse burgers) zich om deze decadente Griekse ex-slaaf verdringen. Op deze schildering van zijn macht op het forum laat Cicero dan een lange passage volgen waarin hij die macht en het slechte karakter van Chrysogonus in een breder, politiek verband trekt (135-142): zijn aanval op Chrysogonus' positie betekent niet, zo verzekert hij, dat hijzelf Sulla en diens herinrichting van de staat, en daarmee de 'zaak van de *nobilitas*', niet steunt. Integendeel: de jury kan, door Roscius te redden uit de klauwen van Chrysogonus' hebzucht, tegelijkertijd zorgen dat de situatie verder gestabiliseerd wordt.

4 Het slachtoffer: Roscius

Het karakter van Roscius is al even cruciaal voor Cicero's strategie. Vanaf het begin zorgt Cicero dat Roscius gezien wordt als slachtoffer en tegenpool van Chrysogonus, die zich zijn bezittingen heeft toegeëigend en nu ook uit is op zijn 'bloed en leven' (7, geciteerd in paragraaf 3). Roscius, zo laat Cicero Magnus en Capito zeggen, is 'hulpeloos en geïsoleerd' (20, eveneens hierboven geciteerd). Roscius' voornaamste karakteristiek past precies bij dit contrast: Chrysogonus en zijn handlangers worden geassocieerd met de decadente en potentieel gewelddadige stad, waar tot voor kort veel moorden gepleegd werden (zie ook 80-81); Roscius is daarentegen een 'argeloze man van het platteland, onbekend in Rome' (*hominem incautum et rusticum et Romae ignotum*, 20).

Zoals al genoemd, gebruikt Cicero Roscius' karakter als *rusticus* om te beweren dat hij nooit verantwoordelijk kan zijn voor een verschrikkelijke misdaad. Zo bijvoorbeeld aan het begin van zijn argumentatie, waar hij (mogelijke) argumenten van de aanklager weergeeft en weerlegt:

patrem occidit Sex. Roscius. qui homo? [...] indomitae animi cupiditates ad hoc scelus impulerunt? [...] cupiditates porro quae possunt esse in eo qui, ut ipse accusator obiecit, ruri semper habitavit et in agro colendo vixerit? quae vita maxime disiuncta a cupiditate et cum officio coniuncta est.

Dus Sextus Roscius heeft zijn vader vermoord. Wat voor soort man is hij dan? [...] Heeft zijn teugellose hebzucht hem tot deze misdaad gedreven? [...] Werkelijk, wat voor hebzucht kan er te vinden zijn in een man die, zoals de aanklager hem zelf voor de voeten heeft geworpen, altijd op het platteland heeft gewoond en zijn leven heeft doorgebracht met het bewerken van het land? Dat soort leven is heel ver verwijderd van hebzucht en ten nauwste verbonden met plichtsbetrachting. (*Pro Sexto Roscio* 39)

Dit argument, dat een eenvoudig man die voor zijn boerderijen leeft geen vreselijke misdaad kan hebben begaan, keert vaak terug.¹² Maar tegelijkertijd wekt Cicero met dit portret ook sympathie (*ethos*). Dat is misschien het duidelijkst in een lange passage (46-51) waarin hij het landleven in het algemeen prijst als het deugdzaamste en aangenaamste leven dat er is (*honestissimam et suavissimam*, 48) en het associeert met ‘onze voorvaderen’ (*maiores nostri*, 50) die Rome groot gemaakt hebben. Deze associatie laat ook zien waarom de in onze ogen misschien te simpele karakterisering van Roscius als onschuldige *rusticus* effectief kon zijn: dit stereotype past precies bij de manier waarop de Romeinen zichzelf graag zagen, en bij de geïdealiseerde waarden die ze graag hooghielden – of op zijn minst beweerden hoog te willen houden.

Hoe dan ook, nog tegen het eind wekt Cicero op deze manier sympathie: deze naïeve man, ‘onkundig van hoe de wereld in elkaar zit, een boer en *rusticus*’ (*homo imperitus morum, agricola et rusticus*, 143) zal nergens over klagen en zelfs het verlies van zijn bezittingen geduldig dragen, als zijn naam maar gezuiverd wordt van de verdenking van vadermoord. Zijn karakterisering is dus inderdaad, net als de karakterisering van Chrysogonus en het contrast tussen hen beiden, door de hele redevoering heen te vinden, zoals bloed stroomt door het lichaam.¹³

5 De andere schurken: Magnus en Capito, en Erucius

Hoewel Cicero Chrysogonus afschildert als de grootste schurk, zijn ook zijn handlangers Magnus en Capito verre van onbelangrijk. Zij hadden tenslotte met de moord de hele zaak in gang gezet en er ook van geprofiteerd. Zoals zich in het kort laat illustreren, worden zij daarom, net als de aanklager Erucius, met soortgelijke technieken zwartgemaakt.

¹² Zie, behalve de geciteerde passages (20 en 39), ook 18, 74-75, 80-81, 94.

¹³ Zie de passages in de vorige voetnoot, en ook 7-8, 13, 46-51, 128, 129, 143.

Niet lang nadat hij Chrysogonus op zo verrassende manier heeft genoemd karakteriseert Cicero de tegenstanders, als groep, als brutaal en agressief (*audacium*, 7). Even later (8) noemt hij ze *sicarii* ('moordenaars') en *gladiatores* – dit laatste is niet letterlijk bedoeld, maar betekent dat ze net zo gewelddadig, grof en laagstaand zijn als een gladiator. Dat past niet helemaal bij de (latere) individuele karakterisering van Chrysogonus als decadent, en het zijn dan ook Magnus en Capito die hij in het vervolg op deze manier zal afschilderen. Dat begint als hij ze voor het eerst bij naam noemt, in de *narratio*: Capito 'wordt beschouwd als een ervaren, beruchte gladiator die al vele prijzen gewonnen heeft' (*plurimarum palmarum vetus ac nobilis gladiator habetur*, 17); Magnus is pas sinds kort bij Capito als 'gladiatorentainer' (*lanista*) in de leer, maar is hem nu al voorbijgestreefd in 'misdadigheid en brutaliteit' (*scelere audaciaque*). In de '*partitio*' (35-36) geeft Cicero ook aan dat het de *audacia* van Magnus en Capito is die hij in het tweede deel van zijn verdere betoog zal bespreken. Het is ook vooral daar (83-123) dat we telkens weer dezelfde sleutelwoorden vinden: *avaritia* en *audacia*, *sicarius* ('moordenaar'), en nog een keer *lanista*.¹⁴ Maar ook tegen het einde van de epiloog keren ze terug om nog eenmaal het karakter van de twee te onderstrepen.¹⁵

Magnus en Capito worden dus vaak samen genoemd en gekarakteriseerd, maar er zijn ook verschillen. Magnus zit kennelijk duidelijk zichtbaar op de banken bij de aanklagers, wat volgens Cicero enorm dom is en aantoont hoe brutaal hij is.¹⁶ Capito wordt in een lange passage (109-117) afzonderlijk aangevallen. Toen Roscius' bezittingen geconfisqueerd en verkocht waren, was door het stadsbestuur van Ameria besloten dat het college van de tien voornaamste mannen van de stad (*decem primi*) naar Sulla zou gaan om diens hulp in te roepen; Capito was een van deze tien.¹⁷ Cicero heeft dat in de *narratio* al verteld (25-26), en ook gezegd dat Capito en Chrysogonus, om te zorgen dat hun complot geheim zou blijven, samen hadden weten te voorkomen dat de Tienmannen Sulla inderdaad te spreken kregen. In 109-117 komt Cicero op deze episode terug, en meet breed uit hoe onaanvaardbaar het is dat Capito hiermee het in hem gestelde vertrouwen heeft verraden. Iemand die zich zo

14 Zie vooral May (1988: 26). *avaritia/avarus* en *audacia/audax* onder andere in 86, 87, 88, 101, 104 (*audaciter*), 118. *sicarius* onder andere in 81, 87, 94, 103; vergelijk *sector*, meestal 'opkoper' (van verbeurd verklaarde bezittingen – al erg genoeg), maar met een woordspeling ook 'afsnijder' (*sectores [...] collarum et bonorum*, 'sectores van halzen en goederen', 80) – gebruikt, meestal in die dubbele betekenis, bijvoorbeeld in 88, 94, 103. Voor *lanista* zie 118, en vergelijk de met gladiatoren geassocieerde uitdrukkingen *cervices [...] dare* (30), *telum [...] recepisset* (33) (zie Dyck 2010 *ad locc.*) en *palmas* (84).

15 *sicarius* 151 (de tegenstanders als groep), 152. *sector* 149 en 151 (de tegenstanders).

16 Zie 17, 84, 87 (*audax; os tuum*), 95 (*oris tui; audacia tua*), 104 (*stultissime*). Het is mogelijk dat hij ook formeel bij de aanklacht betrokken was, als *subscriber* (zie Dyck 2010: *ad* 58, met verwijzingen); maar hij heeft geen redevoering gehouden, want Cicero zou dat zeker vermeld hebben.

17 De *decem primi* waren geen speciaal voor de gelegenheid gevormde delegatie, maar een vaste groep van de tien voornaamste leden van de lokale senaat; zie *Oxford Latin Dictionary* s.v. *decem-primi*; Mommsen (1888: 852 n. 1); Dyck (2010: *ad* 25) is hier misleidend.

gedraagt, zegt hij, verwoest de basis van het sociale leven (*disturbat vitae societatem*, 111). De reden dat dit zoveel nadruk krijgt is dat Capito als getuige zal gaan optreden (84, 100-101), zodat Cicero er veel aan gelegen is om zijn geloofwaardigheid te ondermijnen.¹⁸

De rol van de aanklager Erucius is natuurlijk beperkter dan die van Chrysonus, Magnus en Capito, want hij was niet bij de moord of de opkoop van Roscius' landgoederen betrokken. Hij komt dan ook vooral voor in het eerste deel van Cicero's argumentatie (37-82),¹⁹ en hij wordt door Cicero weggezet als alleen maar een instrument van de echte daders: zij zochten een of andere ervaren aanklager (*aliquem accusatorem veterem*) die iets kon zeggen in deze gemakkelijke zaak, waarin, zo dachten ze, toch niemand een echte verdediging zou durven voeren (28). Herhaaldelijk portretteert Cicero hem dan ook als iemand die zich alleen maar voor dit smerige karwei had laten inhuren, maar die slordig was en niet echt een goede aanklacht heeft weten te formuleren.²⁰ Hij dacht dat dat ook niet nodig was en gedroeg zich uiterst arrogant – zodat, zegt Cicero (59-61), de verrassende aanval op Chrysonus des te harder aankwam. Cicero kleineert hem dus voortdurend, met als dieptepunt de passage waarin hij beweert dat Erucius niet eens weet wie zijn vader is, implicerend dat zijn moeder een slavin was (45-46)²¹ – ongetwijfeld uit de lucht gegrepen, en ook alleen bedoeld om Erucius belachelijk te maken.

6 Cicero zelf

Zoals al genoemd (zie paragraaf 3), begint Cicero zijn redevoering met uit te leggen waarom juist hij de verdediging gaat voeren. Het gaat daarbij niet alleen over hemzelf: hij verwijst direct ook nadrukkelijk naar de misdadigheid waartegen Roscius verdedigd moet worden, en naar de hoge status van degenen die hem steunen, ook al kunnen ze zelf niet het woord voeren (1). Toch is de prominentie van zijn eigen persoon voor veel moderne lezers verrassend. Voor een Romeins publiek was dat niet het geval: de rol van verdediger was die van *patronus*, beschermer van zijn cliënt, en de status van de *patronus* was een factor die voor de jury kennelijk serieus meewoog bij het vormen van hun oordeel. Het was met name erg voordelig om door een spreker met *auctoritas*

18 Zie ook de manier waarop Cicero in 100-101 Capito van tevoren probeert te intimideren. Powell (2010: 30-31) heeft recentelijk nog eens heel helder laten zien hoezeer Cicero's behandeling van Capito bepaald is door zijn (aangekondigde) optreden als getuige.

19 Erucius' naam valt voor het eerst in 35, en komt in deel A (37-82) achttien keer voor (ongeveer een keer per tweeënhalve paragraaf), in deel B (83-123) maar zeven keer (ongeveer een keer per zes paragrafen), en daarna alleen nog in 127 en 132.

20 Alleen maar ingehuurd: zie 28, 49, 55-58, 80, 89. Slecht doordachte aanklacht: 38, 44, 50, 54, 57, 58 (waar Cicero hem sarcastisch als *bone accusator* aanspreekt), 61-63, 72-73, 82, 83. Voor dit laatste, enigszins paradoxale argument zie Wisse (2013: 170-171).

21 Zie Dyck (2010: ad 46).

verdedigd te worden.²² De karakters van de pleiter, beklaagde en tegenstanders, schrijft Cicero in *De Oratore*, leveren allemaal ‘een belangrijke bijdrage aan het winnen van een zaak’ (*valet [...] multum ad vincendum, De Oratore* 2.182).

Cicero bouwt dan ook in de *Pro Roscio* zorgvuldig een beeld op van zijn eigen karakter. Hij ontkent expliciet dat hij het dapperst is en dat hij meer waarde hecht aan zijn sociale verplichtingen dan de andere aanwezigen (*audacissimus ego ex omnibus? minime. an tanto officiosior quam ceteri? [...]*, 2), en benadrukt dat het aan de moeilijke omstandigheden ligt dat anderen niet durven te spreken. Hij houdt dat consistent vol, en dat leidt dan tot de boven geciteerde ‘verrassingsaanval’ op Chrysogonus. Niettemin ontstaat natuurlijk wel degelijk het beeld van een jonge maar dappere spreker die het wel tegen de macht achter de aanklagers durft op te nemen. Dat beeld komt vaker terug, al zorgt Cicero er steeds voor dat de nadruk ergens anders op ligt. Zo zegt hij in 30-32 dat hij vast van plan is om alles wat relevant is ‘met graagte, durf en vrijmoedigheid’ uit te spreken (*libenter, audacter libereque dicere*, 31); maar hij presenteert dat niet als een kwestie van moed maar van *fides*, de verplichting die hij als verdediger tegenover zijn client heeft,²³ en bovendien verlegt hij dan onmiddellijk de aandacht naar de verschrikkelijke situatie van Roscius (32). En als hij in 59-61 de algemene verrassing bij zijn onverwachte openheid over Chrysogonus beschrijft, impliceert dat natuurlijk zijn eigen dapperheid, maar de nadruk ligt op Chrysogonus en vooral op de reactie van Erucius. Het meest prominent treedt hij op de voorgrond als hij Chrysogonus’ macht aan de kaak stelt en met de algemene politieke situatie in verband brengt (130-142). Roscius, zegt hij, is naïef en weet zulke dingen niet (143, geciteerd in paragraaf 4; zie ook 129-130), en de politieke kant komt dus geheel voor zijn eigen rekening.

Dat laatste is een meesterzet, die illustreert dat een prominente rol van de *patronus* heel goed de zaak van de cliënt kan dienen. Cicero bouwt hier voort op het beeld van zichzelf dat hij aan het begin gegeven heeft, als een onervaren spreker die vanwege zijn onbekendheid politiek riskante dingen kan zeggen, en net als aan het begin buigt hij zo het nadeel van zijn onervarenheid om in een voordeel – opnieuw een teken dat hij de redevoeing als één geheel ontworpen heeft. Door op dit punt een expliciet onderscheid aan te brengen tussen zichzelf en Roscius kan hij het stereotiepe beeld van de laatste als naïeve man van het platteland in stand houden, en zelfs versterken, en niettemin de politieke situatie ten behoeve van Roscius uitbuiten. Sulla en de *nobilitas* hebben gewonnen, zegt hij, en we moeten voorkomen dat Chrysogonus en mensen van zijn slag die overwinning misbruiken en tenietdoen – daarom moet de jury Roscius vrijspreken.

22 Zie voor dit alles Paterson (2004).

23 Zie Dyck (2010: ad 31): ‘C.’s *fides* stands expressively at the end of the sentence’.

Cicero's 'zelfpresentatie' staat in de *Pro Roscio* dus in de eerste plaats in dienst van het overtuigingsproces.²⁴ Dat is ook niet zo gek, want het omgekeerde zou averechts werken. Wie wil er, bijvoorbeeld, verdedigd worden door een redenaar die het belangrijker vindt om zijn eigen retorische handigheid te laten zien? En een politicus die de steun van anderen probeert te verkrijgen doet er goed aan om zijn *fides*, zijn verplichtingen tegenover zijn cliënten, uiterst serieus te nemen. Kortom, het winnen van zijn zaken is voor een redenaar in feite al een effectieve vorm van zelfpresentatie. Toch komt het Cicero natuurlijk goed uit dat hij zichzelf tegelijkertijd in een goed daglicht plaatsen kan, niet alleen als een uitstekend redenaar (door het winnen van de zaak), maar ook als een dappere, politiek veelbelovende jongeman die zich onafhankelijk durft op te stellen. Zetzel (2013) heeft onlangs bovendien de aandacht gevestigd op de passage waarin Cicero Capito aanvalt om zijn gebrek aan *fides* (109-117): bij zijn zelfpresentatie lijkt het hem er dus niet alleen om te gaan om zijn carrière te bevorderen, maar ook om daarmee op te komen voor de waarden van onderling vertrouwen en wettelijkheid die juist in deze barre tijden hard nodig zijn. Hoe dat ook zij, Cicero slaagt erin om een uiterst positief beeld van zichzelf te presenteren, ook al is het duidelijk dat het zijn voornaamste doel is om de jury te overtuigen en zo te zorgen dat Roscius vrijgesproken wordt.

7 Roscius' (on)schuld en Cicero's manipulatie van de jury

Het bovenstaande doet natuurlijk geen recht aan alle complicaties. Cicero heeft bijvoorbeeld het idee dat Roscius een eenvoudige *rusticus* is niet zomaar verzonnen: Erucius had dat ook beweerd, maar juist gezegd dat de moord goed paste bij zo'n 'primitief' (*ferus*) persoon.²⁵ Ondanks dat zal duidelijk zijn dat karakterschildering voor Cicero's strategie van centraal belang was, en ook (zoals hij later in *De Oratore* zelf schreef) dat het niet ging om een sluitend bewijs maar om het overtuigen van de jury. In feite keert hij daarbij de logica om: de tegenstanders zijn geen schurken omdat hij aantoonde dat de aanklacht gelogen is, maar de jury moet de aanklacht niet geloven omdat het schurken zijn.

Veel lezers hebben geconcludeerd dat Roscius wel schuldig zal zijn: waarom zou Cicero anders al die trucs gebruiken? Maar dat is te gemakkelijk gereceneerd. Het is waar dat Cicero's versie van wat er is gebeurd veel vragen oproept. Het was, bijvoorbeeld, in verdedigingsredes gebruikelijk om te wijzen

24 Sommige recente studies suggereren dat 'zelfpresentatie' altijd of bijna altijd voorop staat (bijvoorbeeld Van der Blom 2010), maar dat is mijns inziens niet houdbaar, zelfs niet voor latere redevoeringen waarin Cicero nog prominenter op de voorgrond treedt. Zie Paterson (2004); Wisse (2012: 310-314).

25 *Pro Sexto Roscio* 74; vergelijk 39 (geciteerd in paragraaf 4); zie verder Dyck (2010: 5).

op treurende familieleden die bij het proces aanwezig waren – waarom worden in dit geval Roscius' moeder en andere familieleden dan niet prominent genoemd? Op grond van dat soort problemen heeft Dyck (2003) geprobeerd aan te tonen dat Roscius waarschijnlijk schuldig was. Maar het is geen toeval dat hij na de tegenargumenten van Seager (2007) van gedachten is veranderd (zie Dyck 2010). De 'gaten' in Cicero's verhaal zijn gewoon erg moeilijk te beoordelen. Bijvoorbeeld, wat Roscius' familie betreft, het is (zoals Seager terecht heeft opgemerkt) heel goed mogelijk dat een aantal van hen door Chryso-gonus zo bang gemaakt was dat ze niet durfden te komen; bovendien waren sommigen in ieder geval wel degelijk aanwezig (49). De tijden waren chaotisch en gewelddadig, en het is duidelijk dat de proscripties werden gebruikt om op gruwelijke wijze onoverzichtelijke lokale conflicten in Italische steden zoals Ameria uit te vechten.²⁶ Met alleen Cicero's redevoering als bron blijven er dan ook heel veel scenario's mogelijk, en doorslaggevende argumenten voor de ene of de andere versie zijn nog steeds niet voorhanden.

Ook Cicero's versie van de gebeurtenissen blijft een reële mogelijkheid, en is – gezien de heersende chaos – op zichzelf geloofwaardig. We moeten ook niet vergeten dat hij niet de enige was die trucs gebruikte: de tegenstanders hadden dat vrijwel zeker ook gedaan. Bovendien was goed bewijsmateriaal gewoonweg zelden beschikbaar, al was het alleen maar vanwege het ontbreken van een politie die dat zou kunnen verzamelen. Ook als Cicero's verhaal waar was kon hij daarom niet op bewijs en argumenten vertrouwen: niet-rationele strategieën waren de enige manier om de jury te overtuigen om Roscius vrij te spreken.²⁷

Toch zullen veel lezers zich ongemakkelijk voelen bij zoveel stereotypen, zwart/wit-karakterisering en emotionele beïnvloeding: is dat soort manipulatie aanvaardbaar? Cicero zelf had over deze moeilijke vraag goed door-dachte ideeën, zoals ik eerder in *Lampas* heb geprobeerd te laten zien (Wisse 1998). In de eerste plaats was er zijn *fides* tegenover zijn cliënt, in dit geval Roscius, die hem de morele verplichting oplegde om, in de context van wat er in de Romeinse rechtbanken gewoon en geoorloofd was, alles te doen wat hij kon om vrijspraak te verkrijgen. Ten tweede was volgens Cicero niet alles geoorloofd: het uiteindelijke doel moest zijn om een positieve rol in staat en maatschappij te spelen. Dat je daarbij vuile handen moest maken was hij zich goed bewust. En in dit geval is zijn verdediging van recht en *fides* in de Capito-passage, zoals besproken in paragraaf 6, duidelijk een poging tot een

26 Zie Cicero's *Pro Cluentio*; Santangelo (2007: 84-87).

27 Voor de vele verschillende standpunten over wat er gebeurd was zie het voortreffelijke overzicht van Berry (2012: 405-407), en voor de hypotheses over de mogelijke politieke achtergrond Paterson (2004: 85-86). Helaas ontwijkt Dyck in zijn commentaar (2010) het debat met Seager (zie Berry 2012: 405-407); hij gelooft nu dat Chryso-gonus vanaf het begin bij het complot betrokken was, en dus ook – anders dan Cicero beweert – bij de moord. Voor het punt over Roscius' familie zie Seager (2007: 900) tegenover Dyck (2003: 236; 2010: 5).

positieve bijdrage. Bovendien, wat er ook precies gebeurde was, Roscius' vrij-spraak impliceerde ook een scherp oordeel over Chrysogonus' gedrag, en was daarmee waarschijnlijk op zijn minst een signaal dat hij en andere profiteurs niet meer zomaar hun gang konden gaan.

Toen Cicero zijn *De Oratore* had voltooid, in 55 v.Chr., was hij ongeveer twee keer zo oud als ten tijde van het proces van Roscius. In de tussentijd was zijn status veranderd en had hij zijn technieken verfijnd.²⁸ Niettemin zien we in de *Pro Roscio Amerino* al dezelfde strategieën die hij in *De Oratore* beschrijft. Zijn onervarenheid ten spijt wist Cicero al precies hoe hij een jury moest overtuigen.

School of History, Classics and Archaeology, Newcastle University
Newcastle upon Tyne NE1 7RU
United Kingdom
jakob.wisse@newcastle.ac.uk

Bibliografie

- Berry, D.H. 2012. Recensie van Dyck (2010), *Gnomon* 84, 404-407.
- Berry, D.H. en M. Heath. 1997. 'Oratory and Declamation', in S.E. Porter (ed.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period, 330 B.C. - A.D. 400*, Leiden, 393-420.
- Blom, H. van der. 2010. *Cicero's Role Models. The political strategy of a newcomer*, Oxford.
- Dyck, A.R. 2003. 'Evidence and Rhetoric in Cicero's *Pro Roscio Amerino*. The case against Sex. Roscius', *Classical Quarterly* 53, 235-246.
- Dyck, A.R. (ed.). 2010. *Cicero. Pro Sexto Roscio*, Cambridge.
- May, J.M. 1988. *Trials of Character. The eloquence of Ciceronian ethos*, Chapel Hill.
- Mommsen, Th. 1888. *Römisches Staatsrecht*, deel 3, sectie 2, Leipzig.
- Paterson, J. 2004. 'Self-Reference in Cicero's Forensic Speeches', in J. Powell en J. Paterson (eds), *Cicero the Advocate*, Oxford, 79-95.
- Powell, J.G.F. 2010. 'Court Procedure and Rhetorical Strategy in Cicero', in D.H. Berry en A. Erskine (eds), *Form and Function in Roman Oratory*, Cambridge, 21-36.
- Riggsby, A.M. 1997. 'Did the Romans Believe in Their Verdicts?', *Rhetorica* 15, 235-251.
- Van Rooijen-Dijkman, H.W.A. en A.D. Leeman. 1989. *Cicero. Drie gesprekken over redenaarskunst: weten - denken - spreken*, Amsterdam.
- Santangelo, F. 2007. *Sulla, the Elites and the Empire. A study of Roman politics in Italy and the Greek East*, Leiden.
- Seager, R. 1994. 'Sulla', in J.A. Crook, A.W. Lintott en E. Rawson (eds), *The Cambridge Ancient History, Second Edition*, deel 9: *The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, Cambridge, 165-207.
- Seager, R. 2007. 'The Guilt or Innocence of Sex. Roscius', *Athenaeum* 95, 895-910.
- Solmsen, F. 1938a. 'Cicero's First Speeches. A rhetorical analysis', *Transactions of the American Philological Association* 69, 542-556 (= *idem* 1968, 231-245).
- Solmsen, F. 1938b. 'Aristotle and Cicero on the Orator's Playing upon the Feelings', *Classical Philology* 33, 390-404 (= *idem* 1968, 216-230).

28 Zie May (1988); samenvatting in Wisse (2012: 312).

- Solmsen, F. 1941. 'The Aristotelian Tradition in Ancient Rhetoric', *American Journal of Philology* 62, 35-50; 169-190 (= *idem* 1968, 178-215).
- Solmsen, F. 1968. *Kleine Schriften* 2, Hildesheim.
- Vasaly, A. 1993. *Representations. Images of the world in Ciceronian oratory*, Berkeley.
- Wisse, J. 1989. *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*, Amsterdam.
- Wisse, J. 1998. "Niet in die verzonnen ideaalstaat van Plato". Moraal en rhetorica bij Cicero', *Lampas* 31, 242-255.
- Wisse, J. 2001. 'De Oratore uit de mottenballen. De ideale redenaar tussen retorica en filosofie', *Lampas* 34, 286-299.
- Wisse, J. 2002. 'The Intellectual Background of Cicero's Rhetorical Works', in J.M. May (ed.), *Brill's Companion to Cicero. Oratory and rhetoric*, Leiden, 331-374.
- Wisse, J. 2007. 'The Riddle of the *Pro Milone*. The rhetoric of rational argument', in J. Powell (ed.), *Logos. Rational argument in Classical rhetoric*, 35-68.
- Wisse, J. 2012. Recensie van S. Kurczyk, *Cicero und die Inszenierung der eigenen Vergangenheit. Autobiographisches Schreiben in der späten Römischen Republik* (Keulen/Weimar/Wenen: 2006), *Gnomon* 84, 310-315.
- Wisse, J. 2013. 'The Bad Orator. Between clumsy delivery and political danger', in C. Steel en H. van der Blom (eds), *Community and Communication. Oratory and politics in Republican Rome*, Oxford, 163-194.
- Zetzel, J.E.G. 2013. 'A Contract on America. Law and legality in Cicero's *Pro Roscio Amerino*', *American Journal of Philology* 134, 425-444.

Narratieve technieken ter verdediging van Sextus Roscius

LIDEWIJ VAN GILS

Summary: Forensic narratives, *narrationes*, provide the speaker with a number of typically narrative advantages in the process of persuasion. It is, for instance, easier to present the perspective of an outsider in the form of a story than as part of an argumentation. Moreover, a narrative allows the narrator to portray an exceptional situation as acceptable and to insert various voices without the risk of seeming inconsistent. Stereotypes can also play a subtle and persuasive role in a story. This article will show how Cicero, in his defence of Roscius Amerinus, has used all these narrative techniques.

1 Inleiding

Cicero's cliënten zijn vaak bij voorbaat verliezers. Dat is in elk geval wat Cicero zijn publiek wil doen geloven.¹ Zo ook Sextus Roscius uit Ameria, die wordt neergezet als een naïeve boerenzoon die niet alleen zijn vader door een brute moord is kwijtgeraakt, maar ook nog het juridische doelwit is van diens moordenaars die uit zijn op zijn erfenis. Sextus, zo belooft Cicero, geeft het recht op zijn erfenis zonder verzet op, als zijn machtige en gewetenloze vijanden hem maar laten leven. Voor de rechters lijkt het een meer dan billijk verzoek. Ze hoeven van Cicero niet eens na te denken over de juridisch lastiger kwestie van de erfenis. En de vraag of Sextus wellicht schuldig is aan zijn vaders dood verdwijnt al snel uit zicht, alsof die niet meer hoeft te worden beantwoord.

Het is volgens verschillende Latinisten maar zeer de vraag of Sextus onschuldig was.² Dat is een opvallende conclusie, die is gebaseerd op een redevoering die nauwelijks lijkt in te gaan op de vraag of Sextus zijn vader vermoord heeft. In deze bijdrage zien we hoe Cicero erin slaagt zijn publiek af te leiden van de aanklacht door een verhaal te vertellen waarop de aanklagers niet hadden kunnen anticiperen, maar waarin de oorspronkelijke aanklacht in een nieuw licht komt te staan. De kracht van Cicero's verdediging schuilt

¹ Voor meer voorbeelden, zie Van Gils (2009).

² Dyck (2003) en Kinsey (1985). Zie ook de bijdragen van Tellegen en Wisse in deze *Lampas*.

in de selectie van de argumenten (*inventio*) en, daaraan gerelateerd, zijn creatieve plotlijnen van het feitenrelaas (*narratio*). Als verdedigende partij spreekt hij na de aanklager en hij weet deze positie goed te benutten door zich niet te laten leiden door de volgorde van de aanklacht, maar door juist nieuwe elementen in te brengen in het proces. Het lijkt erop dat de aanklagers hem onderschat hebben en te makkelijk ervan uit zijn gegaan dat ze een gewonnen race liepen.

Maar kan een verhaal in de rechtbank zo krachtig zijn dat het de argumentatie overschaduwet? En als dat onze conclusie is voor deze redevoeing, zou dat in de moderne rechtspraak nog steeds kunnen? In de Verenigde Staten hebben juristen de laatste twee decennia veel met literatuurwetenschappers samengewerkt om precies dit punt te onderzoeken.³ Dat dit interdisciplinaire onderzoek vooral in de Verenigde Staten wordt gedaan is niet verwonderlijk: in het Amerikaanse systeem van juryrechtspraak is het voor een advocaat makkelijker zijn publiek te manipuleren dan bij professionele rechters, zoals de rechtspraak bijvoorbeeld in Nederland is georganiseerd. In de Amerikaanse onderzoeken is men het erover eens dat verhalen een krachtig overtuigingsmiddel zijn voor advocaten. Dat er bij een juridisch proces sprake is van een specifiek soort verhalen, spreekt voor zich: de doelen zijn niet met die van literatuur te vergelijken. Bij literatuur worden grenzen verkend en werelden geschapen die de lezers meevoeren en die hen vaak onttrekken aan de dagelijkse realiteit. In een juridisch proces is het doel altijd om een geloofwaardige schets te geven van een concrete situatie of gebeurtenis en daarmee de jury te overtuigen om een specifiek besluit te nemen. Het Amerikaanse interdisciplinaire onderzoek heeft geleid tot allerlei observaties, waarvan ik er een aantal uitlicht die ook voor het proces tegen Sextus Roscius relevant zijn:⁴

- verhalen hebben de unieke eigenschap om luisteraars of lezers mee te nemen in een perspectief dat ze niet natuurlijkerwijs aan zouden nemen; vooral outsiders (bijvoorbeeld religieuze of ethnische minderheden) hebben baat bij goede verhalen in het pleidooi, vanwege de emotionele betrokkenheid die pas optreedt bij echte inleving in iemands perspectief;
- in verhalen kan de advocaat makkelijker ingaan op uitzonderlijke, persoonlijke situaties, terwijl argumentaties zich op algemene waarheden, regels en normen moeten baseren;
- verhalen in de rechtbank kunnen een gefragmenteerde, veelvormige structuur hebben, waarin verschillende getuigenissen verwerkt zijn, terwijl een argumentatie in elk geval de illusie moet wekken een logische structuur te hebben;

3 Zie bijvoorbeeld Brooks en Gewirtz (1996).

4 Zie Brooks en Gewirtz (1996: 5-9)

- de vooroordelen en stereotyperingen die de juryleden en het bredere publiek hebben, kunnen mee resoneren in een verhaal door te werken met bijvoorbeeld ‘typetjes’;
- er zijn grenzen aan de narratieve technieken die een advocaat kan inzetten tijdens een proces zonder ongeloofwaardig te worden of verzet op te roepen.

Deze observaties zijn gedestilleerd uit recent onderzoek naar verhalen in Amerikaanse rechtbanken, maar we zullen zien dat ze onverminderd van toepassing zijn in Cicero’s verdediging van Sextus Roscius. Aan de hand van taalkundige en narratologische analyses van de *narratio* van de *Pro Sexto Roscio Amerino* loop ik de genoemde observaties langs.

2 Het perspectief van de outsider

Cicero’s cliënt Sextus Roscius kwam van het boerenland en was in Rome onbekend, hij lijkt weinig vrienden te hebben gehad en bovendien werd hij van vadermoord beschuldigd. Dat zijn drie redenen om hem een outsider te noemen in het gezelschap van de senatoriale juryleden. Zelfs het aanwezige Romeinse publiek had weinig om zich te identificeren met deze solitaire figuur. Dat betekent dat zijn woord in dit proces al bij voorbaat minder zwaar zal tellen dan dat van de aanklagers, die meer thuis lijken te zijn geweest in Rome en die bovendien in staat waren om een succesvol samenwerkingsverband aan te gaan.

In de literatuur vervullen outsiders vaak een heldenrol en juist door hun verschillen met de lezers is het boeiend om meer te weten te komen over het leven van de hoofdpersoon. Ook de klassieke literatuur bevat veel voorbeelden van hoofdpersonen die door hun afkomst, uiterlijk, gedrag of omstandigheden een outsider te noemen zijn: denk bijvoorbeeld aan de Trojaanse prins Paris, de oosterse prinses Medea, de Kretenzische prinses Ariadne, de zwerende Odysseus en Aeneas, de Carthaagse koningin Dido, de slimme slaven in de komedies van Plautus, de eenvoudige mannen in de roman van Petronius en Lucius de ezel in Apuleius. De context waarin deze hoofdpersonen leven is onbekend voor de lezer, maar vervolgens blijken ambities, gevoelens en obstakels toch heel herkenbaar. Lezers krijgen sympathie voor personages die ze, als ze zouden bestaan, in het dagelijkse leven zouden mijden of simpelweg niet tegen zouden komen.

Cicero weet precies hoe hij sympathie kan wekken voor zijn wereldvreemde cliënt door hem hoofdpersoon te maken van een verhaal waarin zijn herkenbare ambities (een smetteloze reputatie, het graf van zijn vader bezoeken, in leven blijven) en gevoelens (angst voor machtiger mannen, verdriet om zijn vaders dood) ervoor zorgen dat het publiek meeleeft en begrip krijgt voor

zijn situatie. Zijn eenzaamheid en ellende lijken in dit verhaal niet zozeer een gekozen levensstijl, maar een consequentie van de moord op zijn vader en de roof van zijn bezittingen.

De keuze van Sextus Roscius senior om zijn zoon op het land te laten en niet mee te nemen naar Rome is door de aanklagers gebruikt als argument dat er sprake was van een conflict. Cicero laat echter zien hoe in een rurale context buiten Rome het beheren van een boerderij juist een positieve keuze is. Sextus' keuze voor zijn zoon mag daarom niet als degradatie worden opgevat. Literaire verwijzingen naar de waarde van het landleven ondersteunen Cicero's punt en bieden aan zijn publiek een kijkje in deze hun onbekende wereld. Een herkenbare emotie is dat vaders het beste willen voor hun kinderen; dat de invulling van wat het beste is per context kan verschillen is in een verhaal minder problematisch dan het zou zijn in een argumentatie.

3 Een persoonlijk verhaal

Rechtspreken is meer dan het toepassen van wetten en regels, en een rechter kan afwijken van wat gebruikelijk is en een uitzondering maken voor een specifiek geval. Dat kost uiteraard de nodige overtuigingskracht, en een verhaal kan ervoor zorgen dat het voor de rechters van de jury oneerlijk aanvoelt vanuit het perspectief van een aangeklaagde om een bepaalde regel toe te passen. We zien daar een voorbeeld van in deze redevoering.

De aanklagers van Sextus Roscius hadden op basis van regels en normen die algemeen bekend waren de erfenis van Roscius senior verworven. De regel was dat bezittingen van mensen die op proscriptielijsten stonden ten goede kwamen aan de staat en niet aan hun erfgenamen. De naam van Sextus Roscius senior kwam voor op zo'n lijst, dus zijn bezittingen vielen toe aan de staat. Het was vervolgens gebruikelijk het bezit publiekelijk te verkopen en ook dat was gebeurd in het geval van Sextus Roscius. In een juridische argumentatie is het belangrijk dat feiten in overeenstemming zijn met regels en normen en in dit geval lijkt er sprake van een sluitende casus. Een persoonlijk verhaal kan er echter voor zorgen dat regels toch niet altijd zo eerlijk lijken en dat men geneigd is het persoonlijk belang van iemand boven de regels te stellen.

Cicero begint zijn *narratio* met een schets van de vermoorde Sextus Roscius senior en daaruit blijkt dat deze man niet op een proscriptielijst terecht had mogen komen. Hij was een betrouwbare vriend van de *nobilitas* en werd door iedereen gewaardeerd. Dat zijn naam toch op een proscriptielijst staat is plotseling minder belangrijk, omdat het naar hun gevoel oneerlijk is. De bezittingen van de vermoorde Sextus Roscius zijn, zoals gebruikelijk, verkocht en de opbrengst is ten goede gekomen aan de staat. Cicero laat in het verhaal zien hoe de landgoederen van Sextus Roscius voor een deel terecht zijn geko-

men bij juist die familieleden die in Cicero's verhaal Sextus' grootste vijanden waren. Bovendien heeft een ex-slaaf van Sulla, ene Chrysogonus, het grootste deel ingepikt. De emotie die deze verdeling van goederen oproept, is verontwaardiging en dat maakt dat men ook hier de regels liever niet toegepast ziet worden. Juridisch gezien valt degene die profiteert van deze verkoop niets te verwijten, maar binnen een verhaal kunnen emoties de juridische argumentatie behoorlijk ondermijnen. Cicero versterkt deze verontwaardigde emotie door deze ook als motivatie toe te schrijven aan de delegatie van Tienmannen uit Ameria naar Sulla. Ze hadden de onterving van Sextus Roscius willen terugdraaien met deze missie, maar door tussenkomst van Chrysogonus zijn ze niet in hun opzet geslaagd. Voor wie van mening is dat de delegatie wel erg snel heeft opgegeven, heeft Cicero nog een narratief element waaruit blijkt dat de context van deze Tienmannen niet te vergelijken is met die van de inwoners in Rome: *homines antiqui [...] crediderunt* ('de mannen van de oude stempel hechtten geloof aan zijn woorden', 26).⁵

Kortom, het verhaal dat over de moord op Sextus Roscius had moeten gaan, blijkt te gaan over gewetenloze familieleden van Sextus die uit zijn op zijn landgoederen en die regels misbruikt hebben voor hun eigen gewin. Hoe Cicero door middel van deze *narratio* feitelijk de nadruk verlegt van een moordzaak naar een zaak over eigendom, heeft alles te maken met zijn gebruik van typisch narratieve structuren.

4 De narratieve structuur

Een verhaal heeft een totaal andere structuur dan een argumentatie. Het belangrijkste kenmerk van een verhaal is de spanningsboog, dat wil zeggen dat het publiek in een verhaalwereld terecht komt. In die wereld leeft het publiek meestal mee met een personage dat te maken krijgt met een onverwachte dynamiek die meerdere aflopen kan hebben, of het publiek ontdekt geleidelijk welke dynamiek geleid heeft tot een bekend eindpunt. De verteller kiest een type spanningsboog en creëert daarmee de verwachting van de lezer over het type eindpunt. Het is voor een publiek van lezers of luisteraars van verhalen moeilijk om voor het eind van de spanningsboog te stoppen met lezen of luisteren.

Een ander kenmerk van verhalen is dat vaak sprake is van een protagonist en een antagonist die door hun tegenstrijdige belangen de dynamiek beïnvloeden. De protagonist is het personage dat richting geeft aan het verhaal, meestal door een bepaald doel na te streven. De antagonist fungeert als een obstakel voor het bereiken van het doel van de protagonist. Al in verdedigingspleidooien van kleine kinderen zien we de truc om de ander tot protagonist te bestempelen in een conflict: 'hij/zij is begonnen!'.⁶

⁵ Vertalingen van het Latijn zijn van de auteur.

Een laatste element van veel verhalen is de aanwezigheid van een levensbepalende keuze of gebeurtenis: een geboorte, huwelijk, trouw en ontrouw, ziekte, moord, enzovoort. Zo'n complex element is vaak de reden dat het verhaal de moeite waard is om verteld te worden. Tot slot is van verhalen, vooral in de orale traditie, bekend dat ze veelal een prototypische opbouw volgen van 'samenvatting', 'oriëntatie', 'complicatie', 'climax', 'afwikkeling', 'evaluatie' en 'coda'.⁶

Hoewel de feiten in het proces van Sextus Roscius bekend zijn wanneer Cicero aan zijn pleidooi begint, is er in het verhaal van de *Pro Sexto Roscio Amerino* sprake van een duidelijke spanningsboog. Cicero noemt al bij aanvang de afloop: namelijk dat *domestici praedones* ('rovers uit de eigen familie') het *patrimonium* van Sextus Roscius junior bezitten. *Praedones* geeft aan dat er sprake zal zijn van misdaad, dus door de formulering word je als lezer het verhaal ingetrokken dat pas afgelopen is als je begrijpt op welke misdadige wijze het bezit van de vermoorde Sextus Roscius terecht kon komen bij anderen dan zijn zoon. In deze opening van de *narratio* hebben we dus een 'samenvatting' gekregen van het verhaal dat zal komen en weten we dat de spanningsboog aan zijn eindpunt is wanneer we gehoord hebben hoe Sextus Roscius zijn bezit is kwijtgeraakt.

Het is opvallend dat we na de eerste paragraaf nog niet weten wie de protagonist zal zijn. Cicero heeft uitgebreid Sextus Roscius senior geïntroduceerd in de eerste twee paragrafen, maar hoe het met hem afloopt is bekend en ook al benoemd. Pas in 17 gaat het verhaal de 'oriëntatiefase' in, waarin de hoofdrolspelers en context geschetst worden. De twee familieleden Roscius die aan de kant van de aanklagers staan worden hier geïntroduceerd als agressieve mensen die ten tijde van de moord in Rome waren, waar de moord gepleegd is, en die op het moment van spreken de erfenis grotendeels in bezit hebben. Cicero zegt expliciet dat ze daarmee '*prime suspect*' zijn voor de moord. Ook in het vervolg zal blijken dat de Roscii de rol van protagonist spelen.

Met 19 begint de 'complicatie', dat wil zeggen dat er vaart in het verhaal komt. Deze fase van een verhaal duurt meestal het langst en verschillende 'complicaties' kunnen elkaar afwisselen tot er sprake is van een 'climax'. De moord zelf ligt als gebeurtenis voor de hand als climax, maar in Cicero's *narratio* wordt die in een ablativus absolutus (*occiso Sex. Roscio*) aan het begin van de eerste 'complicatie' benoemd alsof het een bijzaak betreft. De gebeurtenissen in de *narratio* draaien om de ambitie van de protagonisten: ze wensen ongestoord te genieten van de erfenis van Sextus Roscius. De Roscii doen alles wat in hun macht ligt om dat te bereiken. De antagonist is Sextus Roscius junior die zich niet zomaar hierbij neerlegt en bovendien hulp krijgt van de delegatie van Tienmannen. Vervolgens laat Sextus Roscius zich niet vermoorden, maar hij vlucht naar Caecilia. En in dit proces, dat bij wijze van een

6 Labov (1972).

nieuwe aanval tegen hem is aangespannen, krijgt hij hulp van Cicero. Cicero bouwt de spanning op tot het eind van de *narratio*: het conflict tussen de protagonisten en de antagonist is op het hoogtepunt in de laatste woorden: *eum iugulandum vobis tradiderunt* ('zij (de Roscii) dragen hem (Sextus Roscius junior) over aan jullie (juryleden) om hem te wurgen', 29). De juryleden mogen het verhaal dus zelf afmaken, want zij moeten nu kiezen of ze zich voor het karretje van de protagonisten laten spannen of dat ze liever de antagonist bijstaan in zijn moedige strijd tegen machtsmisbruik (*potentia*), misdaad (*crimen*) en overmoed (*audacia*).

5 Het publiek, de juryleden en hun vooroordelen

Het publiek van Cicero's redevoering bestond uit meerdere groepen: juryleden, aanklagers en de massa toehoorders. Daarnaast zijn er mensen die niet bij het proces aanwezig zijn, maar die er wel over zullen horen, zoals Sulla en Chrysogonus. Als advocaat kun je je beperken tot een technische dialoog met de primaire adressaat, de jury, over de schuldvraag. Je kunt echter de jury ook aanspreken op andere aspecten van hun identiteit, en de consequenties van hun uitspraak in een breder sociaal of historisch kader plaatsen. Dat betekent dat je je moet inleven in hun positie en in de rol die ze na het proces vervullen. Je kunt je als advocaat ook wenden tot andere delen van het publiek, ook al hebben die technisch gezien geen rol in de uitspraak. Cicero was pas 26 jaar toen hij deze redevoering uitsprak, maar zijn talent om zich te verplaatsen in allerlei luisteraars zonder de primaire adressaat uit het oog te verliezen was toen al goed ontwikkeld. In deze paragraaf kijken we naar een aantal voorbeelden van Cicero's techniek om precies die vooroordelen in zijn publiek aan te spreken die hen moeten verleiden tot steun voor zijn cliënt.

De juryleden waren senatoren die in aristocratische families waren opgegroeid in het Rome van de tweede eeuw v.Chr. en die aan het begin van de eerste eeuw belangrijke politieke functies hadden bekleed. Ze hadden al generaties lang banden met elkaar en ieder was *patronus* van een netwerk van *clientes*. Ze waren het aan zichzelf, maar vooral aan hun familie en andere relaties verplicht om hun publieke imago continu te borgen. Een risico in deze rechtzaak is de loyaliteit van de juryleden aan de machtigste man van dat moment, Sulla. Als Cicero zich negatief over Sulla of diens vrienden uitlaat, tekent hij feitelijk zijn eigen doodvonnis en dat van zijn cliënt. De aanklagers werden echter ook gesteund door mensen uit Sulla's netwerk, dus Cicero moet duidelijk maken hoe hij zich tot Sulla verhoudt. In de *narratio* besteedt hij een hele paragraaf (22) aan de stelling dat Sulla niets geweten heeft van de handelingen van zijn *clientes* (*imprudente Sulla*) en dat Chrysogonus misbruik heeft

gemaakt van de drukke agenda van zijn *patronus*.⁷ Door Sulla uit de wind te houden en te wijzen op het wangedrag van een *cliens* creëert Cicero voor de juryleden de mogelijkheden om tegen deze mannen uit Sulla's netwerk in te gaan zonder hemzelf voor het hoofd te stoten. Daar komt bij dat hij hun afkeer voor het achterbakse gedrag van lieden als de Roscii en Chrysogonus versterkt door bijvoorbeeld Titus Roscius vol ironie een *vir optimus* te noemen. Cicero spreekt de juryleden hier dus niet zozeer aan in hun juridische functie, maar als deel van de elite in een samenleving waarin men iemand die zich door winstbejag laat leiden en daar bovendien misdadige middelen niet voor schuwt, per definitie afkeurenswaardig vindt. Chrysogonus is een vrijgelaten slaaf van Sulla, zoals meteen bij zijn introductie blijkt uit zijn naam *Lucius Cornelius Chrysogonus* (6), en ondanks die lage komaf heeft hij een informele machtspositie (*adulescens vel potentissimus hoc tempore nostrae civitatis*). Die combinatie is voor senatoren een extra reden om op Chrysogonus neer te kijken, en Cicero maakt hier gebruik van.

Het is een bekende narratieve techniek om 'typetjes' te gebruiken om daarmee snel een personage neer te zetten. Het type 'omhooggevallen (ex-)slaaf' voor Chrysogonus appelleert vooral aan de vooroordelen van de aristocratie. Een ander voorbeeld is Titus Roscius Capito, die door Cicero bij zijn introductie een *gladiator* wordt genoemd, en ook Titus Roscius Magnus, die zijn *tiro* (leerling) zou zijn geweest en zijn meester al gauw overtrof. Daarmee wordt een breder Romeins vooroordeel aangesproken over onbetrouwbare vechtersbazen. De andere inwoners uit Ameria zijn juist naïef en te goed van vertrouwen. Cicero's cliënt is zelf een voorbeeld van de *homo incautus et rusticus et Romae ignotus* ('een man die onbezorgd is, gewend aan het landleven en totaal onbekend in Rome'), maar ook Cicero's schets van het hele dorp dat in huilen uitbarst vanwege het noodlot dat Sextus Roscius heeft getroffen, bevestigt dit vooroordeel (24). Het brede publiek kan dergelijke emoties delen en voelt zich, ondanks de afstand tot het dorp, verwant aan deze vriendelijke en traditionele dorpsgemeenschap.

6 Balanceren op de grens

Verhalen bij een rechtbank bevatten, zoals we al zagen, vaak sterke, persuasieve middelen. Maar zijn er wellicht ook grenzen aan deze narratieve strategieën? Is er niet een moment waarop een publiek afhaakt, omdat het verhaal niet meer geloofwaardig is? Inderdaad blijkt dat Cicero zich bewust is van momenten waarop zijn publiek zou kunnen afhaken. Eigenlijk bevat bijna elke alinea van de *narratio* wel een signaal voor het publiek dat het feitenrelaas niet door Cicero is verzonnen.

7 Zie ook het artikel van Steel in dit *Lampas*-nummer voor Cicero's omgang met Sulla.

Zo gebruikt Cicero soms een uitdrukking waarmee hij verwijst naar het vooronderzoek dat aan zijn feitenrelaas vooraf moet zijn gegaan, zoals in 17 wanneer hij Titus Roscius Magnus introduceert die ‘voor zover Cicero weet’ (*quod sciam*) niet eerder als ‘gladiator’ gekwalificeerd kon worden, of zoals in 21 waar Cicero zijn tegenstander citeert (*quemadmodum ipse dicit*). Letterlijke citaten of bewijzen, zoals het *Decretum Decurionum* in 25 dragen uiteraard ook bij tot een beeld van grondig vooronderzoek.

Een andere strategie om betrouwbaar over te komen is het citeren van kwantitatieve aspecten, zoals in 19, waar Cicero weet te vertellen hoe lang de boodschapper onderweg was en welke afstand hij afgelegd heeft, en in 20, waar we precies horen dat zijn tegenstanders drie dagen na het bericht van Roscius’ dood op pad gaan naar Sulla’s kampement in Volaterra.

De verteller kan natuurlijk ook bluffen dat hij met overduidelijke bewijzen zal komen, zoals Cicero doet in 18: ‘als, wat tot nu toe nog slechts verdacht is, niet overduidelijk zal blijken uit de zaak zelf, mogen jullie (rechters) hem (Sextus Roscius junior) schuldig achten.’ En ook in 26 horen we dat de tegenstanders een aanslag op S. Roscius’ leven beraamden ‘zoals later gemakkelijk te begrijpen viel.’ Voor deze relevante verdachtmaking wordt op geen enkele manier bewijs geleverd, maar slechts gesuggereerd dat het ruim voorhanden is.

In 23 doet Cicero een beroep op gedeelde kennis over bepaalde typen personen: ‘Titus Roscius, hoewel hij zelf nooit veel bezeten had, gedroeg zich, zoals dat gaat, arrogant met andermans bezit’. Met ‘zoals dat gaat’ (*ut fit*) plaatst hij Titus’ gedrag in een welbekend patroon van nouveaux riches, waarmee hij het verslag zelf geloofwaardig maakt en bovendien de band met de juryleden versterkt in hun sociale rol van Romeinse elite.

Het verslag over het vormen van een crimineel bondgenootschap tussen de Roscii en Chrysogonus is een lastig te bewijzen, maar essentieel onderdeel van Cicero’s verhaal. Door het gebruik van passieve vormen om deze scene te vertellen (*defertur, demonstratur, commemoratur, demonstrant, coitur*, 20) houdt Cicero zich op de vlakke wat details betreft. Het zou ongeloofwaardig worden als Cicero van elk detail op de hoogte was geweest. Dat er drie landgoederen worden overgedragen in het bezit van Titus Roscius (*tria praedia traduntur*, 21) kan wel worden gerelateerd aan een bekend feit en Cicero laat dan ook niet na dat te doen (‘de drie landgoederen die hij vandaag de dag bezit’).

Tot slot maakt Cicero gebruik van een krachtig narratief middel om bewijslast te omzeilen: het gebruik van ingebed perspectief. Zo horen we in 24 hoe de inwoners van Ameria het lot van Sextus Roscius onrechtvaardig vonden en hoe ze zich de rampen die hem overkomen waren steeds weer voor de geest haalden: de dood van de gerespecteerde vader, de onwaardige armoede van diens zoon en de misdadige verkoop van zijn bezittingen aan Chrysogonus die ze vervolgens gul verdeelden onder de criminelen. Niet Cicero benoemt deze feiten, maar de inwoners van Ameria noemen ze als reden voor hun verdriet.

7 Slot

Het is duidelijk dat Cicero al in deze vroege redevoering de narratieve mogelijkheden uitermate goed benut. In plaats van een logische argumentatie waaruit zou kunnen blijken dat Roscius onschuldig is aan de moord op zijn vader, vertelt hij een heel ander verhaal over Roscius' tegenstanders die het gemunt hebben op zijn rijkdom en die misbruik willen maken van zijn zwakke sociale positie. De moord op Sextus Roscius senior is niet de climax van het verhaal, maar slechts het beginpunt van een reeks gebeurtenissen die naar een heel andere climax leiden. De jury wordt langzaam meegenomen in Sextus' perspectief van antagonist tegen wil en dank en voelt de oneerlijke behandeling door de protagonisten als het ware aan den lijve. Het verhaal eindigt op het hoogtepunt van de spanning waar de jury zelf de bepalende factor wordt voor de afloop.

Het verhaal is zo verteld dat er geregeld verwezen wordt naar getuigenissen of bewijzen die voor de rechters verifieerbaar of zelfs al bekend zijn, waardoor een illusie van waarheid wordt gewekt en waarmee de verteller zich lijkt te verantwoorden. Ook zien we hoe Cicero zich continu bewust is van zowel de juryleden als de aanklagers en het grotere publiek. De stereotyperingen en vooroordelen die we nodig hebben om de *narratio* te kunnen begrijpen, zijn zonder uitzondering die van de aristocratische juryleden en niet die van de aanklagers of het brede publiek, al doet Cicero ook zijn best het brede publiek te betrekken bij zijn pleidooi. Tot slot vinden we uitgesproken literaire technieken zoals de weergave van indirecte gedachten, directe rede en visuele details over de verhaalwereld. Waar het ongeloofwaardig dreigt te worden, komt een verwijzing naar een bron voor de informatie, hetgeen betekent dat Cicero zich terdege bewust was van de grenzen van het narratieve teksttype binnen een forensische redevoering.

GLTC, Vrije Universiteit Amsterdam
De Boelelaan 1105
1081HV Amsterdam
l.w.vangils@vu.nl

Bibliografie

- Brooks, P. en P. Gewirtz (eds). 1996. *Law's Stories. Narrative and rhetoric in the law*, New Haven/Londen.
- Dyck, A. 2003. 'Evidence and Rhetoric in Cicero's *Pro Roscio Amerino*. The case against Sex. Roscius', *Classical Quarterly* 53, 235-246.
- Van Gils, L.W. 2009. *Argument and Narrative. A discourse analysis of ten Ciceronian speeches*, dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Kinsey, T.E. 1985. 'The Case against Sextus Roscius of Ameria', *L'Antiquité Classique* 54, 188-196.
- Labov, W. 1972. *Language in the Inner City. Studies in the black English vernacular*, Philadelphia.

Cicero auctor et actor

Theatrale aspecten in Cicero's *Pro Sexto Roscio Amerino*¹

CHRISTOPH PIEPER

Summary: The article analyses elements of theatrical *actio* in the *Pro Sexto Roscio Amerino*. After some reflections on *actio* in Cicero's rhetorical theory and practice, it first focuses on *altercatio* as a medium to increase the theatricality of the speech. The fictive discussions with opponents serve a second goal which is presented in the second part of the article: the construction of Cicero's (theatrical and ethical) persona as the ideal and authoritative defender of Roscius' case.

1 Introductie

Met zijn redevoering voor Sextus Roscius deed Cicero zijn intrede op het grote toneel van de Romeinse welsprekendheid. De moeilijke politieke omstandigheden van het proces waren een uitgelezen kans voor de jonge redeenaar om met een verdedigingspeech algemeen bekend te worden en tegelijkertijd zijn politieke ambities te tonen: hij zegt niet voor niets in het *exordium* programmatisch over zichzelf dat hij *nog niet* in de grote politiek is ingetreden, *quod nondum ad rem publicam accessi* (3). Toetreden tot de grote politiek impliceerde ook altijd een rollenspel; een politicus moest zijn publieke *persona* aan de omstandigheden aanpassen en soms ook tegen zijn natuur ingaan, zoals Cicero expliciet in het jaar 62 in zijn redevoering voor Sulla tot uitdrukking bracht.² In deze bijdrage zal ik, mede geïnspireerd door Jon Halls

- 1 Ik dank Jikke Koning hartelijk voor haar correctie van mijn Nederlands en voor enkele nuttige suggesties ter versterking van mijn argumentatie. Verder dank ik de Cicero-werkgroep (Lidewij van Gils, Olga Tellegen, Jörn Soerink en Rogier van der Wal) voor verhelderende en spannende discussies over de *Pro Sexto Roscio Amerino*, en de *Lampas*-gastredacteuren Lidewij van Gils en Olga Tellegen voor hun goede redactionele zorg.
- 2 *Pro Sulla* 8: *me natura misericordem, patria severum, crudelem nec patria nec natura esse voluit; denique istam ipsam personam vehementem et acrem quam mihi tum tempus et res publica imposuit iam voluntas et natura ipsa detraxit.* ('De natuur wilde dat ik medelijden toonde, het vaderland dat ik streng was, maar natuur noch vaderland wilde dat ik wreed was. En uiteindelijk heeft mijn persoonlijke neiging en mijn natuur me het krachtige en harde masker afgenomen dat mij door de tijdsomstandigheden en de staat werd opgezet.') Cicero reflecteert hier op de vraag waarom hij Sulla een jaar na zijn consulaat verdedigt hoewel deze aangeklaagd is als medesamenzweerder van Catilina. Vergelijk voor deze voorstelling, die veel overeenkomsten met een toneelstuk vertoont,

boek uit 2014, twee aspecten bespreken die met het juridische toneel in Cicero's redevoering te maken hebben. Na een korte inleiding zal ik in het eerste gedeelte een aspect van theatrale *actio* bespreken, de veelvuldige gefingeerde *altercationes*, en in het tweede gedeelte aantonen met welke retorische middelen Cicero zich in het *exordium* het masker van de perfecte verdediger in de Roscius-zaak toebedeelt.³

2 Cicero en theatrale *actio*

actio, inquam, in dicendo una dominatur; sine hac summus orator esse in numero nullo potest, mediocris hac instructus summos saepe superare.

Alleen de voordracht, *actio*, is de koningin van de welsprekendheid; zonder haar kan ook de beste redenaar geen aanzien hebben, en een middelmatige kan, als hij de regels van de voordracht geleerd heeft, vaak de besten overtreffen. (Cicero, *De Oratore* 3.213)

Deze programmatische zin uit Cicero's *De Oratore* is voor huidige lezers van antieke redevoeringen bijna niet te begrijpen. Wij zijn gewend de speeches van Demosthenes of Cicero uit te pluizen wat betreft hun inhoudelijke, stilistische of politieke details, maar de eigenlijke voordracht is voor ons niet te achterhalen. Retorische traktaten geven weliswaar een goed idee van welke factoren er een rol speelden in het retorica-*onderwijs*: de modulatie van de stem was een belangrijk middel dat een redenaar kon inzetten om te overtuigen, net zoals de juiste gebaren met handen en voeten en een passende gezichtsuitdrukking.⁴ Maar hoe dat in de retorische *praktijk* uitpakte is moeilijk te toetsen; eveneens valt het bijna niet te achterhalen welk gebaar op een specifiek moment van een redevoering gemaakt werd. Recent heeft Jon Hall echter een interessante alternatieve weg voorgesteld om de *actio* van Cicero's speeches toch indirect te kunnen benaderen. In zijn boek *Cicero's Use of Judicial Theatre* uit 2014 concentreert hij zich op een aspect van de voordracht dat in de retorische handboeken nauwelijks aan de orde komt: de talloze theatrale effecten die Cicero in zijn speeches inbouwt. Zijn stelling is dat de antieke theorie over *actio* geen recht doet aan de complexiteit van de realiteit, omdat alleen op technische aspecten als stemgebruik en gebaren gefocust wordt, ter-

het commentaar van Berry (1996: 146) en May (1988: 70-71), die de passage met *Pro Murena* 6 vergelijkt. De vertalingen in dit artikel zijn, tenzij anders aangegeven, van mijn hand.

- 3 Voor de constructie van andere personages van de speech (eigenlijk een onmisbaar onderdeel van mijn betoeg) verwijs ik de lezer naar het artikel van Gerbrandy in dit *Lampas*-themanummer om doublures te voorkomen.
- 4 In *De Oratore* wordt *actio* in boek 3 in 213-227 besproken – en redelijk beknopt vergeleken met andere onderwerpen. Zie de nuttige inleiding op de passage in Wisse, Winterbottom en Fantham (2008: 342-349), waarin de auteurs ook aandacht aan de Griekse retorische theorie besteden.

wijl *actio* bij uitstek tot leven komt door een zorgvuldige visuele encenering van de redevoering.⁵ Deze aspecten, zo is Halls onderliggende these, zijn beter uit de speeches af te leiden dan uit de retorica-handboeken. Dit is vergelijkbaar met impliciete toneelaanwijzingen die in antieke toneelstukken ingebouwd zijn. Als een karakter zegt ‘kijk, daar komt een bode’, weten we wat er visueel op het toneel gebeurde. Ook in Cicero’s speeches is zo iets aan de hand. Denk bijvoorbeeld aan de eerste Catilinarische redevoering, waarin hij het vaderland laat spreken, of aan de *Pro Caelio*, waarin de oude Appius Claudius Caecus mag optreden. Deze passages moeten gepaard zijn gegaan met gebaren en verandering in de stem – bij uitstek een teatraal effect.

Dat Cicero in zijn jeugdijaren nog veel onstuimiger sprak dan in zijn latere carrière en zijn *actio* daadwerkelijk zeer uitgebreid was, weten we van hemzelf. In zijn *Brutus*, een geschiedenis van de Romeinse welsprekendheid die hij in 46 v.Chr. (en dus tegen het einde van zijn leven) schreef, beoordeelt hij de tijd waarin hij Sextus Roscius verdedigde als volgt:

erat eo tempore in nobis summa gracilitas et infirmitas corporis, procerum et tenue collum [...]. eoque magis hoc eos quibus eram carus, commovebat, quod omnia sine remissione, sine varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebam.

In deze tijd was mijn lichaam zeer tener en zwak, en mijn hals was lang en dun [...] En mensen die van mij hielden, waren daarom des te ongeruster omdat ik voortdurend onder hoogspanning stond en zonder afwisseling met volle kracht van mijn stem en met spanning in mijn hele lichaam sprak.

(Cicero, *Brutus* 313)

Weliswaar spreekt Cicero hier in eerste instantie over zijn stemgebruik. Jon Hall becommentarieert de passage echter in bredere zin: ‘These remarks suggest that Cicero was temperamentally inclined toward a certain passion and grandeur in performance’.⁶ De vroege *Pro Sexto Roscio* is daarom een speech die zich er goed voor leent om Cicero’s theatrale *actio* onder de loep te nemen.

5 Hall (2014: 12) noemt de volgende elementen die in de handboeken niet beschreven worden: ‘clothes of the defendant, the deployment of props, the use of supplication, and the introduction of relatives into court’. Dugan (2005: 138-139) bespreekt *De Oratore* 3.217, waarin Cicero een redevoering van Gaius Gracchus als voorbeeld van effectieve *actio* noemt. Dugan laat zien dat de geciteerde passage veel verbale echo’s van Ennius’ *Medea* vertoont, waardoor de scheidslijn tussen redevoering en toneel nog vager wordt (139, mijn cursivering): ‘This is a remarkable passage, both as an example of *theatrical oratory* early in the Roman tradition and as a part of the development of *Cicero’s theatrical aesthetics* within the *De Oratore*.’

6 Hall (2014: 26). Zie ook Prost (2014: 47), die in de hele passage in de *Brutus* Cicero’s wens ziet zijn lichaam op een theatrale manier te tonen (‘[Cicéron] marque sa préférence pour une dynamique dramatique’). Prost bouwt hier voort op een interpretatie van Dugan (2005: 227), die van een ‘elaborate striptease’ van Cicero in de *Brutus* spreekt.

3 *Altercatio* als theateraal middel

De *altercatio* was een belangrijk middel in de juridische praktijk van de Oudheid. Tegen het einde van het proces mochten de aanklager en de verdediger direct met elkaar in debat treden en op elkaars uitspraken in de eerdere pleidooien reageren.⁷ In de *Pro Sexto Roscio* (net zoals in veel andere speeches) imiteert Cicero deze gewoonte, maar dan als onderdeel van het eigenlijke pleidooi: op meerdere plekken voert hij een gefingeerde discussie met de aanklager Erucius op, waarin aspecten van de aanklacht tot oneliners gereduceerd en soms waarschijnlijk ook gekarikaturiseerd worden om deze daarna des te effectiever te ontcrachten.⁸ Ik zal drie van deze passages kort bespreken in de volgorde waarin ze in de redevoering staan. Op deze manier hoop ik te laten zien dat Cicero toewerkt naar een climax die zijn eigen soevereiniteit (en daarmee ook zijn autoriteit) steeds groter maakt.

De eerste keer dat Cicero een gefingeerde *altercatio* gebruikt, is in 40, vrijwel aan het begin van de *argumentatio*.⁹ Cicero heeft net daarvoor de ernst van de aanklacht van vadermoord benadrukt en gezegd dat Roscius helemaal niet het soort mens is dat zoiets vreselijks zou kunnen doen. Vervolgens vraagt hij zich af welke argumenten de tegenpartij eigenlijk genoemd heeft. Het eerste luidt als volgt:

quae res igitur tantum istum furorem Sex. Roscio obiecit? ‘patri’ inquit ‘non placebat.’ patri non placebat? quam ob causam? necesse est enim eam quoque iustam et perspicuam fuisse.

Welke zaak heeft er dan zo’n grote razernij in Sextus Roscius opgewekt? ‘Zijn vader hield niet van hem’, zei de aanklager. Zijn vader hield niet van hem? Waarom niet? Het is namelijk noodzakelijk dat die reden ook geldig, sterk en glashelder is geweest. (*Pro Sexto Roscio* 40)¹⁰

Erucius komt in deze passage, net zoals in de hele speech, als een buitengewoon onhandige aanklager over. De ernst van de misdaad zou een zwaarwegende beschuldiging eisen. In plaats daarvan klinkt wat Cicero Erucius in de mond legt zeer teleurstellend.¹¹ De inhoudelijke tekortkoming wordt door

7 Zie voor een beknopt overzicht Cizek (1992: 428-432).

8 De belangrijkste gespeelde *altercationes* in de redevoering zijn 40, 52-54, 58, 79-80, 92, 94, 120 en 145. Zie Dyck (2010: 112) *ad* 40 (‘C[icero] imitates the style of the *altercatio*’).

9 Ik houd hierbij de indeling van de speech aan zoals die recent door Dyck (2010: 56) is voorgesteld en die ook in het online commentaar van Van Gils *et alii* gehandhaafd wordt: 1-14 *exordium*, 15-29 *narratio*, 29-36 *digressio* en *partitio*, 37-82 *argumentatio* 1 (*refutatio* van de aanklacht), 83-123 *argumentatio* 2 (aanklacht tegen de twee Titi Roscii), 124-142 *argumentatio* 3 (aanklacht tegen Chrysogonus), 143-154 *peroratio*. Ook Wisse gaat elders in dit nummer van *Lampas* in op de indeling van de speech.

10 Vertaling is van Van der Wal (cicerogaatverder.nl), enigszins aangepast.

11 Zie Van Gils *et alii ad loc.*: ‘Als zelfstandig argument stelt het niets voor; als reden voor moord

de gespeelde kleine dialoog nog versterkt. Erucius wordt door Cicero als het ware op het toneel opgevoerd als een armzalige figuur. We kunnen ons voorstellen dat hij hierbij de stem en de gebaren van Erucius imiteerde om het effect dramatischer te maken. De door alliteratie versterkte repetitie van de woorden *patri non placebat* verwijst daarbij naar een uit de komedie bekend middel.¹² We kunnen ons voorstellen dat het publiek zal hebben gelachen – om Cicero's *performance*, maar daarmee ook indirect om Erucius' aanklacht. In staat zijn om iemand belachelijk te maken is een teken van kracht en zelfverzekerdheid.

In 58 komt nog duidelijker naar voren dat Cicero gefingeerde *altercationes* gebruikt om zijn eigen superioriteit te tonen. Ondertussen is Cicero een stap verder in zijn argument. Hij ontkracht de bewering dat Roscius bang zou zijn geweest dat hij zou worden ontferd. Opnieuw komt Erucius er in de volgende zinnen zeer slecht van af. Cicero's bijtende ironie wanneer hij de totaal onbekwame aanklager in de eerste zin als *bone accusator* aanspreekt is vernietigend:

quid mihi ad defendendum dedisti, bone accusator? quid hisce autem ad suspicandum? 'ne exheredaretur, veritus est.' audio, sed qua de causa vereri debuerit nemo dicit. 'habebat pater in animo.' planum fac. nihil est; non quicum deliberarit, quem certiozem fecerit, unde istud vobis suspicari in mentem venerit. cum hoc modo accusas, Eruci, nonne hoc palam dicis: 'ego quid acceperim scio, quid dicam nescio.'

Wat heb je mij ter verdediging voorgeschoteld, voortreffelijke aanklager? En wat aan deze juryleden dat ze argwaan zouden moeten koesteren? 'Roscius was bang ontferd te worden.' Ik hoor je woorden, maar niemand zegt ons waarom hij dat moest vrezen. 'Zijn vader was het van plan.' Leg uit! Er is geen bewijs: niet met wie hij heeft overlegd, niet wie hij ervan op de hoogte heeft gesteld, en ook niet wat jullie tot die verdenking heeft gebracht. Als je op deze manier je aanklacht voert, zeg je dan niet eigenlijk: 'Ik weet wat ik heb gekregen, maar wat ik moet zeggen, weet ik niet.'
(*Pro Sexto Roscio* 58)

Wat Cicero hier doet, klinkt als een les uit de retoricaschool. Erucius, zo maakt hij duidelijk, weet niet genoeg van *inventio* af, met name niet welke elementen bij een aanklacht van vadermoord in ieder geval genoemd dienen te worden.¹³ Dat Cicero hier een karikatuur schetst is duidelijk: als Erucius

zou eerder het omgekeerde gelden, namelijk dat de zoon de vader haatte. Waarschijnlijk heeft Erucius één argument aangevoerd, namelijk dat de zoon dreigde ontferd te worden door zijn vader. Ter onderbouwing van dat argument zal hij gesteld hebben dat de vader een hekel had aan deze zoon en hem naar het platteland had gestuurd om zijn boerderijen te beheren (zie 43).'

12 Zie Dyck (2010: 112) *ad loc.* die naar Wills (1996: 342) verwijst voor typische voorbeelden uit de Romeinse komedie. Op pagina 343 bespreekt Wills herhalingen in redevoeringen en benoemt deze als 'most common and almost mechanical in agonistic settings which imitate or even parody the structure of the preceding speaker' (mijn cursivering).

13 Zie voor een vergelijkbaar effect *Pro Sexto Roscio* 38: *in hoc tanto, tam atroci, tam singulari maleficio, quod ita raro existit ut, si quando auditum sit, portentis ac prodigi simile numeretur, quibus tandem tu, C. Eruci, argumentis accusatorem censes uti oportere?* ('Bij deze zo grote, zo gruwelij-

werkelijk zo'n slechte redenaar was geweest, was hij waarschijnlijk niet tot aanklager benoemd – Sulla's vrijgelatene Chrysogonus had contacten genoeg om een fatsoenlijke spreker te kunnen vinden. Het karikaturale effect wordt wederom versterkt door de korte, hulpeloze zinnen die Cicero Erucius in de mond legt. Maar Cicero gaat deze keer verder dan in 40. Aan het eind van het citaat spreekt hij met de stem van Erucius, maar zonder hem te citeren.¹⁴ In plaats daarvan laat hij Erucius zeggen wat volgens Cicero de waarheid is (natuurlijk is dat iets wat de aanklager in eigen persoon nooit zou uitspreken): Erucius is betaald om een verzonnen aanklacht in te dienen, maar hij is door de *spiritus rectores* van de misdaad (de Titi Roscii en Chrysogonus) niet goed genoeg geïnstrueerd, omdat niemand erop gerekend had dat er een advocaat voor Roscius zou optreden.¹⁵ Daardoor komt hij argumenten tekort op het moment dat Cicero tegen alle verwachting in een serieuze poging onderneemt om Roscius te verdedigen.

Doordat Cicero hier niet zoals in 40 Erucius' aanklacht in eigen woorden en met zijn eigen stem herhaalt, maar iets verzint wat deze zou kunnen hebben gezegd, maakt hij hem in nog hogere mate tot een figuur op het juridische toneel: Erucius wordt als het ware een poppetje waarvoor Cicero kan verzinnen wat het moet zeggen, net zoals een toneelschrijver dat doet met zijn *dramatis personae*. Cicero's autoriteit wordt door deze retorische kunstgreep enorm vergroot: hij heeft niet alleen het lef om zelf te spreken (zie daarvoor beneden), maar ook de macht om in plaats van Erucius diens eigenlijke gedachten uit te spreken.¹⁶ In de Romeinse maatschappij, waar spreken in het openbaar een mogelijkheid was om autoriteit te tonen (zeker in Cicero's optiek was retorisch vermogen onlosmakelijk verbonden met een politieke carrière), is de symbolische waarde van Cicero's tactiek niet te onderschatten. Hij berooft Erucius van zijn stem en vervangt die door zijn eigen stem – Cicero kan voor iemand anders spreken.

ke en zo uitzonderlijke misdaad, die zo weinig is voorgekomen dat hij, als men er ooit van hoorde, met huiveringwekkende voortekens en wonderen vergeleken dient te worden – welke argumenten moet volgens jou, Gaius Erucius, een aanklager dan gebruiken?', vertaling van Van der Wal (cicerogaatverder.nl), enigszins aangepast); vergelijk ook het commentaar van Van Gils *et alii* bij 38: '[M]et deze retorische vraag doet Cicero alsof hij zijn (ervarener) tegenstander Erucius een les geeft in goede *inventio*, alsof ze in een retorenschool zijn [...] Hij verwijt Erucius dat hij niet de moeite heeft genomen om een gedegen aanklacht te formuleren.'

14 De gespeelde *altercatio* wordt als het ware een *sermocinatio*, zie Dyck (2010: 126) *ad loc.*

15 Dyck (2010: 126) *ad loc.* legt een link naar de *lex Cincia* van 204 v.Chr. die het advocaten verbod om geld voor hun verdediging te accepteren. Maar Dycks commentaar schijnt het hier mis te hebben. Dat ook aanklagers niet betaald mochten worden, staat namelijk niet in de wet. Vergelijk Powell en Paterson in de introductie van hun bundel (2004: 12-13) waar zij benadrukken dat de wet alleen voor advocaten geldig was ('Prosecutors, if successful, could be rewarded', 12). Ik dank Olga Tellegen voor haar hulp in deze kwestie.

16 Een vergelijkbare tactiek gebruikt Cicero in zijn beroemde eerste redevoering tegen Catilina waarin hij zichzelf steeds meer tot de spreekbuis van iedereen transformeert: Cicero spreekt de gedachten van de zwijgende senatoren uit (*dum tacent, clamant*) en kan later zelfs met de stem van het vaderland (en dus met de stem van elke Romein) Catilina's daden veroordelen.

Deze toename van Cicero's autoriteit door middel van het overnemen van de woorden (en de rol) van anderen bereikt een hoogtepunt in 94.¹⁷ Hier gebruikt Cicero opnieuw een gefingeerde *altercatio*. Maar deze keer blijkt uit de grammatica dat het niet om de herhaling van iets wat vroeger gebeurd is gaat, maar om iets wat Cicero als hypothetische toekomst presenteert: de inleiden-de werkwoorden van spreken staan in het futurum. Bovendien spreekt Cicero nu zelfs met de stem van twee mensen: hij laat zijn *cliens* Sextus Roscius in gesprek gaan met Titus Roscius Magnus, een van de twee Titi Roscii die Cicero van de moord op vader Roscius beschuldigt:¹⁸

ita facillime causa Sex. Roscii cum tua conferetur. dices: 'quid postea, si Romae adsiduus fui?' respondebo: 'at ego omnino non fui.' – 'fateor me sectorem esse, verum et alii multi.' – 'at ego, ut tute arguis, agricola et rusticus.' – 'non continuo, si me in gregem sicariorum contuli, sum sicarius.' – 'at ego profecto qui ne novi quidem quemquam sicarium, longe absum ab eiusmodi crimine.'

Op deze manier kun je de zaak van Sextus Roscius heel makkelijk tegenover die van jou stellen. Je zult zeggen: 'En dus? Wat dan nog als ik voortdurend in Rome ben geweest?' Ik zal antwoorden: 'Maar ik ben er helemaal nooit geweest.' – 'Ik geef toe dat ik een opkoper van goederen was, maar dat geldt ook voor vele anderen.' – 'Maar ik ben een boer van het platteland, zoals je mij net hebt verweten.' – 'Omdat ik vaak met moordenaars om ga, betekent dat niet automatisch dat ik er zelf eentje ben.' – 'Maar ik ken zelfs helemaal geen moordenaar, dus ik ben heel ver verwijderd van zo'n misdaad.'
(*Pro Sexto Roscio* 93-94)

Cicero is op dit moment bijna een alwetende verteller geworden die soms met de stem van het ene en soms met die van het andere personage zijn verhaal kan verlevendigen. Opnieuw moeten we ons voorstellen dat Cicero deze kleine scène door theatrale voordracht versterkt, anders zou het voor het publiek niet te volgen zijn geweest wie op welk moment spreekt. Bovendien verzint Cicero zijn dialoog volledig onafhankelijk van wat er in werkelijkheid van tevoren door de daadwerkelijke personen gezegd was. Het retorische doel van deze *coup de théâtre* is het vergroten van *evidentia*.¹⁹ Hierdoor nodigt Cicero de rechters uit te luisteren met een houding die vergelijkbaar is met die van een toeschouwer in een toneelstuk. Zij moeten zich laten meeslepen door

17 De verbinding tussen 58 en 94 wordt al genoemd door Landgraf (1914: 188). Op pagina 128 stelt hij dat deze *altercationes* 'in beißend-humoristischem Tone' geschreven zijn.

18 De omslag vindt plaats in het werkwoord *respondebo* waar Sextus Roscius de ik-spreker wordt, hoewel hij in de zin daarvoor nog als Sex. Roscius in de derde persoon benoemd wordt.

19 Het oproepen van *evidentia* of ἐνάργεια is in de speech vaker belangrijk: zie bijvoorbeeld *Pro Sexto Roscio* 12 en 23 met het commentaar in Van Gils *et alii*. Zie ook *Pro Sexto Roscio* 98 waar het aspect expliciet benoemd wordt: *nonne vobis haec quae audistis cernere oculis videmini, iudices? non illum miserum, ignarum casus sui, redeuntem a cena videtis [...]*? ('Heren juryleden, schijnt u datgene wat u hoort niet met uw eigen ogen te aanschouwen? Ziet u deze arme jongen die niets weet van zijn lot, niet van het diner terugkeren [...]'?).

Cicero's versie van het verhaal en zijn karakterisering van de personen overnemen om tot de juiste beslissing te komen, namelijk Roscius vrij te spreken.

4 Het ontstaan van Cicero's publieke *persona*

We hebben gezien dat Cicero zich in de *altercationes* de macht toe-eigent om met de stemmen van anderen te spreken en hen daardoor tot personages in zijn eigen juridisch toneelstuk transformeert. Dit effect wordt versterkt door de manier waarop hij de belangrijkste personen van het proces als typisch literaire, vaak specifiek komische figuren karakteriseert: als de naïeve boer (Roscius junior), de gerespecteerde *senex* (vader Roscius), of de gladiator die bijna een soort *miles gloriosus* is (Titus Roscius Capito).²⁰ Hiervoor verwijst ik echter naar het artikel van Piet Gerbrandy in dit themanummer die dit aspect (vanuit een iets andere invalshoek) uitvoerig bespreekt.

In plaats daarvan wil ik me richten op de constructie van de hoofdpersoon van het proces: de advocaat Cicero. James May bespreekt in zijn boek *Trials of Character. The eloquence of Ciceronian ethos* uit 1988 Cicero's gebruik van *ethos* (en *pathos*) in zijn redevoeringen. In het geval van de *Pro Sexto Roscio* maakt May's woordkeuze bijzonder duidelijk dat Cicero's constructie van zijn eigen *persona* veel overeenkomsten vertoont met het rollenspel dat wij uit toneelstukken kennen:

Cicero's defense of Sextus Roscius reveals a more sophisticated and artistic use of rhetorical ethos than is evident in any Greek oration [...]. [T]he ethos of all the *dramatis personae* provides the ever-present backdrop before which and in relation to which Cicero articulates all *action* and argument.²¹

20 Vasaly (1985: 4-13) heeft erop gewezen hoe met name de schets van Sextus Roscius als een naïeve boer aan een *stock character* uit de komedie herinnert. Vergelijk ook Harries (2007: 134-136). Dat wordt met name zichtbaar in 46: Cicero bespot de aanklager Erucius als een bastaard die uit eigen ervaring niet weet wat vaderliefde eigenlijk betekent. In plaats daarvan nodigt hij Erucius uit aan een toneelstuk te denken waarin het typische karakter van boerenmensen zoals vader en zoon Roscius uitgebeeld wordt en dat zelfs voor Erucius begrijpelijk zou moeten zijn: *si tibi fortuna non dedit, ut patre certo nascere ex quo intellegere posses qui animus patrius in liberos esset, at natura certe dedit, ut humanitatis non parum haberes; eo accessit studium doctrinae ut ne a litteris quidem alienus esses. ecquid tandem tibi videtur, ut ad fabulas veniamus, senex ille Caecilianus minoris facere Eutychem filium rusticum quam illum alterum, Chaerestratum* ('Als het lot je niet heeft toegestaan een vader te hebben die je had kunnen leren hoe vaders zich tegen hun kinderen gedragen, dan heeft de natuur je toch zeker tenminste een beetje *humanitas* gegeven; bovendien heb je gestudeerd en weet je iets af van literatuur. Laten we dus naar een toneelstuk kijken: denk je dat de *senex* in het stuk van Caecilius minder van zijn boerse zoon Eutyclus hield dan van zijn tweede zoon Chaerestratus?'). Cicero refereert hier aan de komedie *Hypobolimaeus* van Caecilius Statius (tweede eeuw v.Chr.), vergelijk Dyck (2010: 116) en Dyck (2003: 244) voor andere allusies naar en citaten uit Romeinse toneelstukken in de speech.

21 May (1988: 31, mijn cursivering).

Ann Vasaly heeft er bovendien op gewezen dat Cicero zelf herhaaldelijk de vergelijking maakt tussen redenaars en acteurs en dat de grote acteur Quintus Roscius (niet te verwarren met Sextus Roscius uit Ameria) zijn voorbeeld was wat betreft de voordracht van de speech.²² Hierop voortbouwend kunnen wij stellen dat Cicero behalve auteur en regisseur van het juridische theater daarin ook de belangrijkste acteur is.

In de *Pro Sexto Roscio* encsceneert Cicero zich als held van het vrije woord in tijden van politieke onvrijheid.²³ Hij begint zijn redevoering met een zin die het feit dat hij de verdediging überhaupt aandurft als verbazingwekkend neerzet (*mirari*):²⁴

credo ego vos, iudices, mirari quid sit quod, cum tot summi oratores hominesque nobilissimi sedent, ego potissimum surrexerim, is qui neque aetate neque ingenio neque auctoritate sim cum his qui sedent comparandus.

Heren rechters, ik neem aan dat u zich verwonderd afvraagt waarom nou juist ik ben opgestaan, terwijl zoveel excellente redenaars en mannen van de hoogste rang zijn blijven zitten, ik die qua leeftijd, talent en gezag niet te vergelijken ben met wie hier zitten. (*Pro Sexto Roscio* 1)²⁵

Cicero benadrukt dat tijdens het proces bekende Romeinse aristocraten (die vanwege hun autoriteit en ervaring als verdediger veel meer voor de hand hadden gelegen) blijven zitten, terwijl Cicero juist opstaat. Vanaf het begin maakt Cicero hiermee duidelijk in welke rol hij zich ziet: hij is een *orator*, terwijl de *summi oratores* juist vergeten zijn dat zij deze titel dragen. Want een redenaar moest in de Oudheid staan terwijl hij sprak, een *summus orator sedens* lijkt daarom bijna een oxymoron.²⁶ De rol van (enige echte) redenaar moet de nog redelijk onbekende Cicero echter kunnen invullen. De eerste vijf paragrafen van de speech gebruikt hij om zichzelf tot deze *persona oratoris* te transformeren.

Het opvallendste middel waarmee hij dat bereikt is het veelvuldige gebruik van het woord *ego* dat in het Latijn altijd pleonastisch is.²⁷ In de boven gecit-

22 Vasaly (1985: 1-3).

23 Zie ook May (1988: 21): 'From the first words of the speech, [Cicero] begins to draw his own character and fashion his own persona.' Dyck (2003: 243) noemt zijn hoofdstuk hierover 'A Portrait of the Artist as a Young Man'.

24 Zie Loutsch (1994: 132 en 137-139) over het thema van *admiratio* in het *exordium*. Landgraf (1914: 14) rekent de speech op basis van deze openingszin al tot het '*genus admirabile, παράδοξον*' en volgt daarmee de *Scholia Gronoviana* (pagina 302, 4 Stangl).

25 Vertaling van Van der Wal (www.cicerogaatverder.nl).

26 Cerutti (1996: 58) wijst op het visuele contrast tussen de staande Cicero en de zittende rest. Hij noemt het beeld van de zwiigende overige redenaars 'a striking visual metaphor for the nature of the crisis at hand: justice has been silenced.' (1996: 59).

27 MacKendrick (1995: 515) heeft de frequentie van woorden in 21 redevoeringen van Cicero onderzocht (de *Pro Sexto Roscio* is er niet bij) en kan op grond daarvan aantonen dat *ego* in veertien gevallen het meest frequente woord is en in de overige zeven gevallen het woord dat het op één na

teerde eerste zin van de redevoering staat tweemaal *ego* (*credo ego vos, iudices, mirari* en *ego potissimum surrexerim*). De onmiddellijke context van het woord helpt daarbij om te begrijpen hoe Cicero zijn eigen personage vormgeeft. Aan het begin staat *ego* direct naast *vos*. Volgens Cerutti is dit vooral antithetisch bedoeld ('the juxtaposition of himself, who understands, and they, who wonder').²⁸ Maar men kan net zo goed beargumenteren dat niet de tegenstelling tussen Cicero en de rechters, maar juist de eenheid tussen hen bezworen wordt die voortkomt uit hun gemeenschappelijke interesses voor het welzijn voor de staat. Zeker als men bedenkt dat de geschreven versie van de speech in een antieke boekrol in *scriptio continua* stond, is er letterlijk geen speld tussen Cicero's *ego* en het *vos* van de rechters te krijgen. Het tweede *ego* in de geciteerde zin staat daarentegen wel in dienst van een tegenstelling, zoals ik al heb aangetoond, namelijk die tussen Cicero en de andere potentiële verdedigers. Na dit indrukwekkende dubbele *ego* blijft dat woord de kern van het *exordium a persona nostra* (1-5a), zoals een snelle blik op de tekst al kan laten zien: Cicero gebruikt het woord *ego* zeven keer in de eerste vijf paragrafen – als er een woord is dat de toehoorder (of lezer) na deze passage in het hoofd blijft hangen, dan is het: EGO.

Het is de moeite waard om ook in de overige gevallen te kijken welke woorden in de omgeving staan. Het derde *ego* (*audacissimus ego ex omnibus?*, 2) gaat enerzijds verder met de tegenstelling tussen de overige potentiële redenaars (*omnes*) en Cicero, anderzijds verheldert het de achterliggende reden voor deze tegenstelling: spreken in dit proces eist enorme dapperheid, je moet niet alleen *audax*, maar superlativisch *audacissimus* zijn om het aan te durven. Rome is volgens Cicero namelijk geen plaats meer waar men het recht heeft vrij te zeggen wat men wil. Sulla's dictatuur wordt weliswaar nergens direct als oorzaak hiervan genoemd, maar elke toehoorder kan natuurlijk de link tussen dictatuur en de belemmering van de vrijheid van meningsuiting leggen.²⁹ Deze link wordt versterkt door de volgende twee *ego*-passages waarin de *audacissimus orator* Cicero zich als de verdediger van het vrije woord neerzet (3): *ego autem si ... libere dixero* – hij spreekt vrij – en *ego si quid liberius dixero* – hij spreekt zelfs vrijer (dan alle anderen, hoewel deze vergelijking impliciet blijft).³⁰ Het zesde *ego* (*quorum ego nec benevolentiam erga me ignorare nec auctoritatem aspernari nec voluntatem neglegere debebam*, 4) relateert zijn woorden echter enigszins. Cicero wil natuurlijk de aanwezige *nobiles* niet boos maken door ze impliciet van lafheid te beschuldigen. Daarom legt hij voorafgaand aan dit citaat uit dat zijn situatie als nog weinig bekende

frequentst voorkomt. Ondanks het feit dat Cicero *ego* in zijn speeches dus zo regelmatig gebruikt, is de enorme concentratie in het *exordium* van de *Pro Sexto Roscio* nog steeds ongebruikelijk.

28 Cerutti (1996: 57).

29 Zie ook het artikel van Steel in dit *Lampas*-nummer.

30 Ik ben het daarom niet eens met de interpretatie van Dyck (2010: 62) die *liberius* met 'too freely' vertaalt en er zo een negatieve associatie aan geeft.

homo novus veel makkelijker is dan die van hen. De spagaat tussen aan de ene kant te laten zien hoe uitzonderlijk hij is en aan de andere kant te stellen dat hij juist plaatsvervangend spreekt voor de meerderheid, lost hij op door met een drieslag te benadrukken dat hij in deze zaak niet alleen staat, maar door veel vrienden uitgenodigd werd de verdediging op zich te nemen. Het zesde *ego* maakt daarmee duidelijk dat Cicero zich door de welwillendheid en autoriteit van de andere *oratores* gesteund voelt. Het laatste *ego* in deze passage (*ego huic causae patronus exstiti*, 5) is een soort conclusie van de vorige: omdat Cicero dapper is, het vrije woord durft te voeren, als enige opstaat terwijl de anderen blijven zitten, en toch een brede steun onder de aristocraten in Rome heeft, is hij Roscius' ideale verdediger.³¹ Met deze zin maakt Cicero definitief duidelijk dat hij de rol die hij zichzelf toewijst, volledig zal vervullen: hij is de enige denkbare *patronus* voor deze zaak geworden.³²

5 Conclusie

Cicero's pleidooi voor Sextus Roscius is in veel opzichten ingenieus en ook dapper. Ondanks de gevaarlijke omstandigheden waarin het proces zich afspeelt, durft hij het aan er een grote show van te maken. Niet alleen gebruikt hij in hoge mate theatrale effecten voor zover deze in de retorische praktijk mogelijk waren; al sprekende zet hij bovendien vanaf het begin een masker op dat hij de rest van zijn leven zal blijven dragen: dat van de ster van de Romeinse rechtbanken en dat van een dappere verdediger van de Romeinse republiek. Onafhankelijk van de vraag of Cicero niet overdrijft (dat doet hij zeker), is het duidelijk dat Cicero het proces wil presenteren als een zaak waarin de vrijheid van de Romeinse republiek in het geding was. Zo was zijn inzet zeker hoog, maar zijn profijt was evenmin klein. In een passage in de *Brutus* waarin hij op de *Pro Sexto Roscio* terugkijkt, vat hij zijn succes met de volgende woorden samen:³³

itaque prima causa publica pro Sex. Roscio dicta tantum commendationis habuit ut non ulla esset quae non digna nostro patrocinio videretur.

31 Vergelijk Dyck (2010: 63) *ad loc.*: 'ego again spotlights C[icero]'.

32 Vergelijk Cerutti (1996: 62) *ad loc.*: 'Cicero is able to assume the role of Roscius' *patronus*'.

33 Het citaat gebruikt Dyck (2003: 245) om aan te geven dat de Roscius-zaak moeilijk te voeren was en Cicero daardoor veel van zijn latere kwaliteiten als redenaar kon laten zien: 'the careful delineation of his own persona, the sounding of patriotic themes, the periodic pyrotechnics, verbal repetition to drive home a point, the discreet insertion of puns and literary and philosophical tit-bits for the delectation of the educated. He has already learned how to dazzle the jurors.'

De eerste keer dat ik in een openbaar proces heb gesproken, als verdediger van Sextus Roscius, werd mijn speech zo positief opgenomen dat daarna geen zaak meer te bedenken was waarvoor ik niet een waardige *patronus* zou zijn.

(*Brutus* 312)

GLTC, Universiteit Leiden
Doelensteeg 16, k. 1.08a
2311 VL Leiden
c.pieper@hum.leidenuniv.nl

Bibliografie

- Berry, D.H. (ed.). 1996. *Cicero, Pro P. Sulla Oratio. Edited with introduction and commentary*, Cambridge.
- Cerutti, S.M. 1996. *Cicero's Accretive Style. Rhetorical strategies in the exordia of the judicial speeches*, Lanham.
- Cizek, A.N. 1992. 'Altercatio', in Ueding, G. (ed.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* 1, col. 428-432.
- Dugan, J. 2005. *Making a New Man. Ciceronian self-fashioning in the rhetorical works*, Oxford.
- Dyck, A.R. 2003. 'Evidence and Rhetoric in Cicero's *Pro Sexto Roscio Amerino*. The Case against Sex. Roscius', *Classical Quarterly* 53, 235-246.
- Dyck, A.R. (ed.). 2010. *Cicero. Pro Sexto Roscio*, Cambridge.
- Gils, L. van, C. Pieper, J. Soerink, O. Tellegen en R. van der Wal. *Cicero gaat verder* [online commentaar op *Pro Sexto Roscio Amerino*, tot nu toe online 1-50]: www.cicero gaat verder.nl.
- Hall, J. 2014. *Cicero's Use of Judicial Theater*, Ann Arbor.
- Harries, B. 2007. 'Acting the Part. Techniques of the comic stage in Cicero's early speeches', in J. Booth (ed.), *Cicero on the Attack. Invective and subversion in the orations and beyond*, Swansea, 129-147.
- Landgraf, G. 1914². *Kommentar zu Ciceros Rede Pro Sex. Roscio Amerino*, Leipzig.
- Loutsch, C. 1994. *L'exorde dans les discours de Cicéron*, Brussel.
- MacKendrick, P.L. 1995. *The Speeches of Cicero. Context, law, rhetoric*, Londen.
- May, J.M. 1988. *Trials of Character. The eloquence of Ciceronian ethos*, Chapel Hill/Londen.
- Powell, J. en J. Paterson. 2004. 'Introduction', in J. Powell en J. Paterson (eds), *Cicero the Advocate*, Oxford, 1-57.
- Prost, F. 2014. 'L'autobiographie cicéronienne du *Brutus* (§304-327)', in S. Aubert-Baillet en Ch. Guérin (eds), *Le Brutus de Cicéron. Rhétorique, politique et histoire culturelle*, Leiden/Boston, 39-51.
- Vasaly, A. 1985. 'The Masks of Rhetoric. Cicero's *Pro Roscio Amerino*', *Rhetorica* 3, 1-20.
- Wills, J. 1996. *Repetition in Latin Poetry. Figures of allusion*, Oxford.
- Wisse, J., M. Winterbottom en E. Fantham. 2008. *M. Tullius Cicero, De oratore libri 3. A commentary on book 3, 96-230*, Heidelberg (= A.D. Leeman, H. Pinkster et alii. 1981-2008. *M. Tullius Cicero, De oratore libri 3*, deel 5).

Cicero's defence of Sextus Roscius and the Sullan *res publica*

CATHERINE STEEL

Summary: The approach Cicero takes in his defence of Sextus Roscius forces him to discuss recent political events, above all the proscriptions and Sulla's position as dictator. This is a deliberate choice by Cicero, which does not prevent him from constructing an effective defence but allows him to combine that defence with the articulation of a vision for the Sullan *res publica*. This vision does not conflict with any of Sulla's acts, but allows Cicero to argue that more work needs to be done to secure Sulla's achievement and to suggest that he, despite his youth and lack of experience, can be part of the *res publica* towards which he and the jurors should work.

1 Context and argument of the speech

The trial of Sextus Roscius of Ameria was dominated by the upheavals which had affected Roman public life during the two years prior to its likely date in late 80 B.C. The defendant Roscius was charged under the *lex de sicariis et veneficiis*, which covered unlawful killing. Yet the victim whose death gave rise to the charge against Roscius – that is, his father the elder Roscius – had apparently been named on the proscription lists issued under the authority of the dictator Sulla, which should have given legal immunity to his killer or killers. The proscription of the elder Roscius plays a large part in Cicero's argument in the speech. He claims that Roscius' name was added to the list fraudulently, because his death occurred after June 1st 81 B.C., the date which Sulla had established as the end of the period of proscriptions (*Pro Roscio Amerino* 22, 128). Cicero explains that Roscius' actual murderers added him to the list after his death, to ensure that his estate did not go to his son and instead became available for their own acquisition. This argument dominates the second and third parts of the speech, in which Cicero first identifies Roscius' relatives Magnus and Capito as the men who ordered Roscius' death, and then explains how they joined forces with Sulla's freedman Chrysogonus in order to insert Roscius' name into the proscription list and then buy his property at a very advantageous price.

Cicero's decision to adopt a line of argument which denied the validity of the elder Roscius' proscription meant that he could not use the apparently cast-iron argument in favour of his client which Roscius' presence on the proscription list, if accepted, would provide, namely that if Roscius was proscribed, his death could not be the subject of legal inquiry. This was a bold move given the seriousness of the offence, and points to the complexity of the legal issues surrounding the proscriptions and the appropriation of property which accompanied Sulla's victory.¹ It also ensures that the broader context of the *res publica* in which Cicero places the death of Roscius and his defence of Roscius' son remains constantly in view during his speech. Against this background, Cicero presents a narrative of recent history and offers a series of aspirations for the *res publica*, which are carefully in accord with the Sullan *res publica* but nonetheless may not have been identical to those held by all of Sulla's partisans. The result of this is that Cicero turns his defence of Sextus Roscius into a wide-ranging and, in many ways, astonishingly ambitious vision of the Sullan *res publica*, which also allows him to identify himself as a confident and committed member of that community.

2 Location and audience

Cicero says quite early in the speech (11) that Roscius' trial is the first to take place at the *quaestio* for murder (*de sicariis*) *longo intervallo* ('for a long time'), despite the large number of murders that have taken place in the meantime. The phrase *longo intervallo* is vague, but combined with the reference to slaughter since the last trial it does suggest that this is the first trial in this *quaestio* since Sulla's victory in 82. If that was the situation, then this trial was the first case of murder to be heard in the newly constituted *quaestio de sicariis et veneficiis*, operating under one of the series of laws passed by the dictator Sulla which established the offences tried in the *iudicia publica*. This novelty matters: Cicero is reminding his audience that they are witnessing a moment of transition, from a *res publica* in which violent death, through the proscriptions, has been sanctioned, to one in which the killing of a member of the *res publica* has returned to its normal status of being an event which deserves scrutiny and potentially punishment by the *res publica*.²

Although Sulla's laws did not introduce any major changes to the nature of the offences, and were generally based on existing legislation, they did consistently resolve the question of the composition of the jury in favour of en-

1 On the legal background, see Dyck (2010: 1-19); Kinsey (1985); and Tellegen-Couperus in this volume of *Lampas*.

2 On the conception of murder as an offence against the *res publica*, Riggsby (1999: 50-78).

tirely senatorial juries.³ Thus Cicero was speaking to an audience of senators only. Moreover, in all probability many of these senators were recently appointed. The Senate at the time of Sulla's victory at the Colline gate in November 82 had perhaps shrunk in size to only 150 or 200, with extraordinary attrition among its more senior members.⁴ Sulla raised the number of quaestors to be elected each year to twenty, and as the quaestorship now gave automatic entry to the Senate, this change would in time bring the size of the Senate up towards 600, around twice the size it had been prior to Sulla's dictatorship.

Sulla also created a number of senators immediately. The number of senators appointed directly in this way is not attested, but since the demand for jurors was immediate, we can reasonably assume at least a hundred new senators, and perhaps rather more, were enrolled with immediate effect. Although these new senators are frustratingly badly attested we can also, I think, reasonably assume that many of them were older men – that is, older than thirty, the age at which someone could stand for the quaestorship. By implication, then, these were men who had not hitherto pursued a public career at Rome, and they must also have been demonstrably loyal to Sulla and his reforms. This implies some degree of expansion in the senatorial class, though it remains unclear whether this expansion was geographical or economic. He may have brought into the Senate those who had supported him from towns across Italy.⁵ And some of his new senators will have come from other backgrounds, such as his army. Importantly, there is no evidence that these directly appointed senators were expected to stand for election to any post after their entry into the Senate: for the first time in Roman history, there were senators who had no experience of public administration obtained through the tenure of a magistracy or a priesthood.

The consequence of these changes to the membership of the Senate meant that Cicero faced at this trial an audience of jurors containing a number of men whose status as senators depended on the continuation of Sulla's reforms and were entirely indebted to him, and not the Roman people, for their position. Some of them will have derived significant personal benefit from the proscriptions through the acquisition of property appropriated from the proscribed. These men will not have welcomed anything which suggested that recent history should be undone.

³ See Cloud (1994) for a helpful summary.

⁴ Steel (2014).

⁵ Sulla's invasion of Italy was an issue which split ruling elites within Italian towns and it is clear that choosing the successful side was hugely beneficial, *Pro Cluentio* being a fine case study of this phenomenon.

3 Looking to the future: Sulla and civil society

The context of the trial combines an audience of jurors deeply committed to the *status quo* with the prospect of change represented by the return to the application of the rule of law. This context helps to explain why Cicero's very modest suggestions for change within the speech all refer to the future, and insofar as he comments on recent events, he does so in a way which suggests he is a keen supporter of the regime. An important indication of his stance are the explicit references to Sulla himself.

Sulla's name occurs nineteen times in the speech.⁶ The mentions of his name cluster at particular points through the speech: he is in particular focus in the *narratio* and in the concluding arguments. The first mention, early in the speech at 6, identifies Sulla as the vendor of Roscius' estate: the purchaser is Chrysogonus, one of Sulla's freedmen. Cicero's style at this point is appropriately simple and straightforward for a factual narrative, drawing attention to the key point about price (Roscius' estate was worth six million sesterces, he claims, and sold for 2,000). Nonetheless, Sulla's name is qualified by honorific adjectives (*de viro fortissimo et clarissimo L. Sulla*, 'from the most courageous and distinguished L. Sulla') and Cicero pauses to add *quem honoris causa nomino* ('whom I name with all due respect').

The second group is a set of mentions in the context of the description, during the *narratio*, of a visit by town councillors from Ameria to Sulla's camp at Volaterrae to get Roscius' name removed from the proscription list. The delegation did not in fact manage to talk to Sulla. Cicero emphasises that Sulla did not know of Chrysogonus' machinations and cannot be held responsible for them, given the scope and importance of the activities with which he was pre-occupied at the time (22). It was Chrysogonus who dealt with the decurions and convinced them to leave matters with him rather than insist on speaking with Sulla directly. The third cluster of Sulla's name is at 110, when Cicero recapitulates the visit of the decurions to Volaterrae in the context of his analysis of Capito and Magnus' motives for the murder of the elder Roscius. Here he simply repeats the failure of the envoys to talk directly to Sulla.

The final set of references to Sulla towards the end of the speech are the most revealing. At this point (132-135) Cicero is discussing the role of Chrysogonus in the events, arguing that he was the prime mover in the *post mortem* plot to put Roscius' name onto the proscription lists. The attack on Chrysogonus is unsparing, but it is not without nuance. Part of Cicero's approach is to draw on tropes of luxurious living to denigrate Chrysogonus' character; though this part of the speech is lacunose, Cicero evidently describes Chrysogonus' way of life, the expensive and novel goods he possesses, and the size

6 In 6, 20, 22, 25 (three times), 26, 105, 110 (three times), 126, 127 (twice), 131 (twice), 137, 143, 146.

of his household and the elaborate differentiation in roles within it. This kind of living was always vulnerable to attack at Rome. But the point of Cicero's attack is not simply to present Chrysogonus as a morally dubious character. It is also to alarm his conservative jurors by evoking the social dislocation which follows from over-powerful freedmen such as Chrysogonus acquiring a position which can be represented by their excessive material possessions but whose real danger lies in the exercise of unconstitutional and unrestricted power over their betters. Cicero repeatedly links Chrysogonus to *potentia* (35, 60, 122) and to *dominatio* (140). Chrysogonus, that is, exercises power in a way that is distasteful under any circumstances, given his servile background, but is also inherently alarming because it operates outside the constitutional and legal framework of the *res publica*. The jury has the opportunity and the obligation to take action against Chrysogonus through their verdict in this case, and to do so would not in any way harm the *causa nobilitatis* ('the cause of the nobility'; 135, 138).

Sulla himself is exonerated because he did not know what Chrysogonus was doing, and Cicero is careful to say that this ignorance was unavoidable given the duties with which Sulla was preoccupied at the time. This point is repeated through the speech. In part the justification of Sulla is based on the model of master and freedman which was in fact the relationship between Sulla and Chrysogonus. Sulla's own operation may have blurred the distinction between household and *res publica*, particularly in the large number of 'his' freedmen – slaves taken from the proscribed but manumitted and enfranchised as Corneli – who were installed in Rome and openly supported him.⁷ But the model itself will have been entirely familiar to the slave-owning senators who formed the jury: they too will have been able to see themselves in the picture which Cicero paints of the master at the mercy of his unscrupulous and disloyal freedmen.

More challenging is the second framework within which Cicero explains how Sulla is entirely guiltless of the plot against Roscius and the insertion of the elder Roscius' name onto a list which should by that point have been closed (130–131). Here, Cicero emphasises the scale of Sulla's operations as dictator; but he also brings in a divine analogy. Jupiter Greatest and Best is not responsible for the damage which is caused by the weather, but that is simply an inevitable concomitant of the forces involved; is it surprising that Sulla, solely responsible for running the world, does not notice some things? This is one of the most interpretatively challenging parts of the speech, since we must decide whether we think that Cicero is sincere in drawing this analogy between Sulla and Jupiter, or that he is not, and perhaps even that this

⁷ Appianus, *Bellum Civile* 1.100, who says that their number was μυρίων πλείους ('more than 10,000'); that suggests a number that would be clearly visible within Rome.

passage is an addition to the speech, not delivered at the trial but added to the written version after Sulla had retreated from public life in order to convey Cicero's opposition to the Sullan regime and offer a sarcastic comment on its effects.⁸

A process of subsequent rewriting, to allow Cicero to articulate opposition to Sulla that he dared not utter at the trial itself, raises considerable difficulties. It would undermine Cicero's commitment to the function of his speeches as didactically valuable examples of what worked in practice, since he would be including in his published version an argument that would have been utterly counter-productive at the trial itself. And arguably, this interpretation relies on a model of textual resistance to autocratic power that is implicated in mid-twentieth century experiences of totalitarianism and which cannot simply be translated to the novel and experimental environment of Sulla's dictatorship and its immediate aftermath. In fact, close attention to what Cicero might have hoped to achieve by the comparison between Sulla and Jupiter in the context of 80 B.C. may explain his strategy. There was a degree of fluidity around Sulla's self-presentation, since he sought to highlight his transcendence whilst not relying on it in any formal sense. He assumed the novel title *Felix* ('Fortunate' or 'Blessed'), and in the Greek world the even more loaded Ἐπαφρόδιτος ('favoured by Aphrodite'), and he named his twins – born in 81 – Faustus and Fausta. Sulla did not distance himself from the suggestion of divine favour to accompany his extraordinary and unprecedented position within the Roman state, which was not articulated in such terms. Cicero employs this comparison between Sulla and a god in a context in which Sulla himself was exploring the ways in which his actions could be shown to have divine support or favour. It is also apparent from this passage that Cicero was careful to draw the comparison in such a way as to stress the distinction between divine and human spheres. Jupiter deploys *vis divina* ('divine power'); Sulla has *mens humana* ('human mental capacity'). There is a balance between the suggestion that Sulla's power can be compared to that of a god and the reminder that he and his position are human.

It is also at least worth noting that the comparison that Cicero draws doesn't quite work. Although he brings in the example of Jupiter apparently to illustrate *imprudencia*, the weather damages human activity not because Jupiter is not aware of what is going on but through the nature of these meteorological forces. When we return to Sulla, however, we are back with his failure to notice. I would not suggest that this disjunction is deliberate on Cicero's part, or an attempt to make us read this passage as insincere or sarcastic; rather, this is an indication of a genuine difficulty which Cicero – and, we should assume, others – had in finding a way to talk to and about Sulla. The fact that Sulla

8 The latter approach is found in Gabba (1976: 137–139), and developed in Berry (2004).

resigned his power should not distract us from the extraordinary and unprecedented nature of his autocracy.⁹

4 The proscriptions

Cicero's handling of the proscriptions themselves also raises a number of problems for the reader.¹⁰ The most striking instance of this is at 89, where he draws attention to what he claims are the prosecutor Erucius' shortcomings as a prosecutor. He links Erucius' rise to prominence as a prosecutor to the large number of recent deaths of prosecutors:

verum ego forsitan propter multitudinem patronorum in grege adnumerer, te pugna Cannensis accusatorem sat bonum fecit. multos caesos non ad Trasumennum lacum, sed ad Servilium vidimus. 'quis ibi non est volneratus ferro Phrygio?' non necesse est omnis commemorare Curtios, Marios, denique Memmios quos iam aetas a proeliis avocabat, postremo Priamum ipsum senem, Antistium, quem non modo aetas sed etiam leges pugnare prohibebant. iam quos nemo propter ignobilitatem nominat, sescenti sunt qui inter sicarios et de veneficiis accusabant; qui omnes, quod ad me attinet, vellem viverent.

But I perhaps am part of the group because of the number of defence advocates; the battle of Cannae made you a good enough prosecutor. We saw many slaughtered, not beside Lake Trasimene, but at Servilius' waterhole. 'Who there was not wounded by Phrygian steel?' It is not necessary to list the Curtii or Marii, or the Memmii whom old age had already called away from battle, or finally that Priam, Antistius, whom not only age but also the laws kept from the fight. And there are six hundred who used to prosecute murder cases, whom no-one lists because of their obscurity; and for my part I would wish they were alive.

(*Pro Sexto Roscio* 89-90)

Cicero is talking about the proscriptions in this passage; and the tone he adopts has caused unease among some commentators insofar as it appears to play down the gravity of events, with its play on the word *lacus* and its emotional distancing, with the evocation of the Trojan war through the quotation from Ennius and the likening of Antistius to Priam. At the very least it is clear that Cicero is here aligning himself in support of the proscriptions as a necessary evil. When he returns to the topic towards the end of the speech his support is unambiguous, though euphemistic:

9 From this perspective, the most illuminating parallel to *Pro Sexto Roscio* within the Ciceronian corpus is *Pro Marcello*, another attempt to find a language in which to talk to an autocrat.

10 See also Tellegen-Couperus in this volume of *Lampas*.

quod animadversum est in eos quo contra omni ratione pugnarunt, non debeo reprehendere; quod viris fortibus quorum opera eximia in rebus gerendis exstitit bonos habitus est, laudo.

I cannot find fault with the punishment of those who fought in defiance of reason;
I praise the bestowal of honours on brave men who were outstanding in action.
(*Pro Sexto Roscio* 137)

He consistently and explicitly identifies himself as a supporter of Sulla and acknowledges the legitimacy of his actions. And in 89, where he identifies by name some of the victims, he does so in a context which is dismissive of them as undistinguished practitioners of an activity without much social capital. According to this speech, the only named victims of Sulla – apart from the elder Roscius, who is very much not to be seen as one of Sulla’s victims – are prosecutors.

Sulla is guiltless, and the proscriptions – when carried out legitimately – involved the elimination of enemies of the state. Nonetheless, all is not well at Rome as Cicero delivers his defence of Roscius. Cicero refers to a *calamitas rei publicae* (14); fear has held advocates back from defending Roscius (5); Cicero himself is surrounded by danger as he undertakes the defence (31). Blame for this situation sits with Chrysogonus, with Capito and Magnus, who have been able to implement their plans because of Chrysogonus’ protection, and with the prosecutor Erucius. The most obvious amelioration of this injustice which Cicero requests is the acquittal of his client: as would subsequently emerge in Cicero’s defence speeches as a recurrent technique, the state of the *res publica* is primarily a lever to push the jurors towards the right verdict.¹¹ Thus Verres’ conviction is required because the jury cannot otherwise demonstrate their integrity and thus avoid law-court reform; Murena’s acquittal is necessary because the *res publica* requires two consuls in office on January 1st to avoid catastrophe. But Cicero does not confine himself to Roscius’ acquittal as a necessary remedy against current threats.

At the very end of the speech, his exposé of Chrysogonus’ activities goes into broader ‘state of the nation’ considerations. He contrasts what has happened, because of Chrysogonus’ greed and faithlessness, with the aims of the *nobilitas* when they fought ‘to recover the *res publica*’, (*rem publicam recipervit*, 141). He emphasises, in these closing chapters, Roscius’ links to the *nobilitas*, with the identification by name of Caecilia, the daughter of Metellus Balearicus, and M. Valerius Messalla (149). These people are significant, not simply because they are part of the pre-Sullan *nobilitas*, but also because of their connections with Sulla himself. Caecilia was a cousin of Sulla’s recently deceased fourth wife, another Caecilia; Messalla was the brother or cousin of Sulla’s fifth wife Valeria, though the marriage may not have taken place at the

11 See further the discussion in Gildenhard (2011: 196–222).

time of the trial. Cicero is careful to reassure the jurors that Roscius is one of them, that he is part of the victorious side, whose acquittal is not a threat to the order which Sulla has established but rather a confirmation of the values of that victory at a moment at which they are under threat.

In the final sentences Cicero draws an explicit link between the threat against Roscius from this trial with the wider threat to the *res publica* which is still present, namely *crudelitas* (153-154). The particular *crudelitas* that he urges them to remove is, of course, Roscius' conviction, but it is striking that the appeal is framed in such broad terms. *Crudelitas* is an evil, not just because it has led to the awful deaths of citizens, but because it becomes a habit, even among decent people, and prevents them from being fully human. The final words of the speech place the problem directly in front of the jurors:

vestrum nemo est quin intellegat populum Romanum, qui quondam in hostes lenissimus existimabatur, hoc tempore domestica crudelitate laborare. hanc tollite ex civitate, iudices, hanc pati nolite diutius in hac re publica versari. quae non modo id habet in se mali quod tot cives atrocissime sustulit verum etiam hominibus lenissimis ademit misericordiam consuetudine incommodorum. nam cum omnibus horis aliquid atrociter fieri videmus aut audimus, etiam qui natura mitissimi sumus assiduitate molestiarum sensum omnem humanitatis ex animis amittimus.

None of you does not understand that the Roman people, who once were considered outstandingly kind to their enemies, are now struggling with cruelty at home. Remove this from the state, jurors, do not allow it longer to roam in this *res publica*. Its inherent evil is not only that it has destroyed so savagely so many citizens; it also deprives even the kindest people of pity because they are habituated to suffering. When every hour we see or hear some savage act, even those of us who are naturally exceptionally gentle lose all sense of decency from our characters. (*Pro Sexto Roscio* 154)

Without necessarily contradicting his earlier support for Sulla, Cicero ends the speech by reminding the jurors that the *res publica* is not yet as they should wish it to be and that they have the opportunity to do something about this.

5 Cicero and the *res publica*

Cicero's speech in defence of Sextus Roscius consciously and deliberately positions itself as a comment on the *res publica*. It does so in a way that complements and supports its overt purpose, namely to secure Roscius' acquittal, by creating a plot against Roscius which can also, because of the involvement in it of Chrysogonus, be presented as a plot against the Sullan settlement to which the jurors were deeply committed. Cicero was too good an advocate, even this

early in his career, to risk his client's interests in the search for broader political impact. To link the younger Roscius' situation with what was happening more widely in the community worked, both in terms of Roscius' chances and for Cicero as a young and ambitious member of the political and legal environment. And there is nothing, in my view, in this speech which challenges Sulla or his vision for the *res publica*. Indeed, the reverse is the case. The speech offers unequivocal support for Sulla and for the *res publica* which he has formed, one directed by the law and in which the *nobilitas* is rightly dominant. And he makes it clear that the jurors' decision is an important stage in embedding that *res publica*, part of the necessary and desirable movement from the distressingly but inevitably violent salvation of the state to its smooth and effective operation.

Classics, University of Glasgow
65 Oakfield Avenue
Glasgow G12 8LP
United Kingdom
catherine.steel@glasgow.ac.uk

Bibliography

- Berry, D. 2004. 'The publication of Cicero's *Pro Roscio Amerino*', *Mnemosyne* 57, 80-87.
- Cloud, D. 1994. 'The constitution and the public criminal law', *Cambridge Ancient History*, second edition, Cambridge, 491-530.
- Dyck, A.R. (ed.). 2010. *Cicero. Pro Sexto Roscio*, Cambridge.
- Gabba, E. 1976. *Republican Rome, the army, and the allies*, Berkeley.
- Gildenhard, I. 2011. *Creative Eloquence. The construction of reality in Cicero's speeches*, Oxford.
- Kinsey, T. 1985. 'The Case against Sextus Roscius of Ameria', *Antiquité Classique* 54, 188-196.
- Riggsby, A. 1999. *Crime and Community in Ciceronian Rome*, Austin TX.
- Steel, C. 2014. 'Rethinking Sulla. The case of the Roman Senate', *Classical Quarterly* 64, 657-668.

Cicero als epische held

Een literaire benadering van *Pro Sexto Roscio Amerino*

PIET GERBRANDY

Summary: At several instances in *Pro Sexto Roscio Amerino*, Cicero refers to literary texts his audience must have been familiar with: the *Iliad*, Aeschylus' *Oresteia*, Ennian tragedy, a comedy by Caecilius and traditional stories about the Roman past. As Cicero published the speech to be read as a book, he clearly intended his readers to assess his client's misery and his own fearlessness in the context of great literature. The result is a stunning and heartbreaking story about a helpless victim of criminal institutions and his intrepid lawyer.

1 Een boek is geen redevoering

Pro Sexto Roscio is geen redevoering, maar een spannend boek dat weinig te maken heeft met wat zich tijdens het proces heeft afgespeeld. Zeker, Cicero heeft begin 80 v.Chr. een pleidooi gehouden voor Sextus Roscius junior, hetgeen het vonnis van de rechtbank in het voordeel van zijn cliënt zou hebben beslecht, maar dat optreden was geen literaire performance, al zou de advocaat later bekend komen te staan om zijn indrukwekkende stijl en meeslepende presentatie. Wie bij het proces aanwezig was zal in de allereerste plaats geïnteresseerd zijn geweest in de uitkomst ervan, alleen al omdat het moest bewijzen dat na Sulla's dictatuur de rechtsstaat was hersteld.¹ Dat is niet het moment om belangeloos te genieten van fraai voortrollende volzinnen, verrassende metaforen, subtiele intertekstuele signalen en knetterende *clausulae*. Hoe de redevoering die Cicero toen uitsprak geklonken heeft weten we niet, misschien was de tekst ervan wel min of meer identiek aan wat de edities ons voorschotelen, toch is het van groot belang vast te stellen dat een boek iets anders is dan een oratorisch vuurgevecht. Een lezerspubliek is niet hetzelfde als een publieke tribune.

Dat we Cicero's tekst kunnen lezen is niet vanzelfsprekend. De meeste redenaars kwamen niet op het idee hun pleidooien te publiceren. Cicero deed dat wel, trots als hij was op zijn taal en zijn behaalde resultaten, maar bovenal om

¹ Cicero benadrukt het belang van de zaak omdat het de eerste is die na het herstel van de rechtsorde plaatsvindt: *Pro Sexto Roscio* 11. Ik verwijst steeds naar de editie van Dyck (2010).

zich als *homo novus* een positie te veroveren. Een groot deel van zijn oeuvre kan gelezen worden als een meer of minder krampachtige poging erbij te horen, te laten zien dat men niet om hem heen kon. Daarbij staat buiten kijf dat de teksten van de redevoeringen achteraf geredigeerd zijn, aangezien uit de bewoordingen zelf blijkt dat delen ervan op het moment van uitspreken geïmproviseerd moeten zijn geweest. In het proces tegen Roscius, bijvoorbeeld, kan Cicero niet van tevoren hebben geweten wat Erucius precies zou gaan zeggen, dus de passages waarin hij direct op de aanklager reageert kan hij niet hebben voorbereid.² Cicero's geheugen was ongetwijfeld krachtig, maar dat garandeert niet dat wat hij achteraf noteerde exact hetzelfde was als wat hij ter plekke had gezegd, al valt ook niet uit te sluiten dat dit wél het geval was.³

Wij zijn er niet bij geweest, wij lezen het boek. Hetzelfde geldt voor iedere Romein die er op de bewuste dag niet bij was. Meer dan drie decennia later constateert Cicero dat de tekst nog volop circuleert en raadt hij zijn zoon aan hem te lezen, ook al heeft hij zelf inmiddels enige moeite met de wat exuberante schrijfstijl van zijn jonge jaren.⁴ Verder blijkt uit citaten in handboeken die gebruikt werden in het retorica-onderwijs dat *Pro Roscio Amerino* tot het standaardcurriculum behoorde, mogelijk zelfs tot in de Late Oudheid.⁵ Natuurlijk hebben aspirant-redenaars gedacht dat ze in praktische zin iets konden leren van Cicero's pleidooi, maar we kunnen gerust aannemen dat men het ook las als onderhoudende literatuur.

Het zou te ver voeren hier diep in te gaan op de vraag hoe 'literatuur' gedefinieerd moet worden, in het bijzonder wanneer we het over de Oudheid hebben.⁶ Toch moet er iets over gezegd worden. Aristoteles benadrukt het belang van uitbeelding (μίμησις), hetgeen in zijn optiek onvermijdelijk een vorm van fictionalisering met zich meebrengt; daarnaast wijst hij op de noodzaak van inhoudelijke coherentie (μῦθος) en het gegeven dat goede dichtkunst altijd heilzame emoties oproept.⁷ Je hoeft geen aristoteliaan te zijn om de zinnigheid van deze kenmerken te onderschrijven. Retoren als Dionysius van Halicarnassus en Longinus hameren op de feilloze effectiviteit van een imposante stijl, waarbij de laatste auteur bovendien het primaat van grootse concepties en authenticiek pa-

2 In 59-60 vertelt Cicero bijvoorbeeld hoe nerveus Erucius en consorten reageerden toen hij over Chrysogonus begon.

3 Later beschikte Cicero over een secretaris die zijn optredens stenografeerde. Dat zal in 80 v.Chr. nog niet het geval zijn geweest.

4 *Brutus* 312: het succes van de rede; *Orator* 107: stilistische bedenkingen; *De Officiis* 2,51: heldhaftigheid als aanbeveling.

5 Quintilianus verwijst zesmaal naar *Pro Sexto Roscio*. Ook Martianus Capella (ca. 500 n.Chr.) verwijst in boek 5 (dat over retorica gaat) van *De Nuptiis Philologiae et Mercurii* zesmaal naar de rede, maar het is mogelijk dat hij zijn referenties niet aan de tekst zelf ontleent, maar aan retorisch lesmateriaal. Zie verder Dyck (2010: 19-20).

6 Een recente discussie over de vraag wat literatuur is vindt men in Eagleton (2012: 19-105). In de Oudheid was er geen term die ons literatuurbegrip dekt. De Romeinen gebruiken het woord *litterae*, maar dat omvat aanzienlijk meer dan wat wij onder literatuur verstaan.

7 Aristoteles, *Poetica*, met name de hoofdstukken 1 en 6.

thos verdedigt.⁸ Ook al behandelen deze auteurs tal van redenaars, essentieel is het feit dat ze het over *teksten* hebben: ze verwijzen nooit naar redevoeringen die ze *live* hebben bijgewoond. Dat de oratorische productie van Demosthenes en Cicero als literatuur werd genoten, blijkt ten slotte uit het feit dat iemand als Quintilianus een overzicht van de klassieke literatuurgeschiedenis geeft waarin geen principieel onderscheid wordt gemaakt tussen retorische teksten en epos. Homerus en Demosthenes, Vergilius en Cicero, dat zijn de vier *schrijvers* die iedereen moet lezen om de juiste smaak te ontwikkelen.⁹

Het ligt voor de hand aan te nemen dat Cicero heeft voorzien dat zijn redevoeringen literaire teksten zouden worden.¹⁰ We moeten er dan ook van uitgaan dat de redenaar altijd ten minste drie soorten publiek bedient. In de eerste plaats richt hij zich tot de betrokkenen bij het proces: de rechters, de wederpartij, zijn cliënt; en indirect tot de toehoorders op de publieke tribune. In de tweede plaats moet hij erop gerekend hebben dat de hoofdzaken van zijn redevoering allerlei anderen ter ore zouden komen; in het geval van *Pro Roscio* kunnen we denken aan niet aanwezige *nobiles*, aan Sulla natuurlijk, en aan mogelijke rivalen. In die zin is iedere vroege rede van Cicero een verkapte sollicitatie. Het derde publiek omvat de lezers van de geredigeerde tekst: geïnteresseerden buiten Rome, studenten retorica en het nageslacht; Cicero wilde de Romeinse Demosthenes worden. Dat de drie lagen niet altijd probleemloos samengaan, behoeft geen betoog. Op Sulla kom ik straks terug.

2 Een slimme plot

De structuur van *Pro Roscio* is in grote lijnen bijzonder overzichtelijk.¹¹ Na een emotioneel geladen *exordium* (1-14) en een uiteenzetting van de ‘feiten’ (15-34) valt de eigenlijke verdediging uiteen in drie delen. Eerst poogt Cicero aannemelijk te maken dat Roscius de moord niet gepleegd kan hebben (37-82); vervolgens suggereert hij uitvoerig dat T. Roscius Magnus en T. Roscius Capito de moord hebben beraamd en daarom goede redenen hadden om Roscius junior voor het gerecht te dagen; daarna richt hij zijn pijlen op Chrysogonus, die volgens hem de kwade genius achter het complot is. De rede wordt

8 Over Dionysius zie het hoofdstuk van Innes in Kennedy (1989: 267-272). Voor Longinus zie Halliwell (2011: 327-367).

9 Quintilianus, *Institutio Oratoria* 10.1.46-131 geeft een complete literatuurgeschiedenis. De vier topauteurs worden in één adem genoemd in 12.11.26.

10 Uit zijn briefwisseling weten we hoe zorgvuldig hij nadacht over de publicatie van zijn consulaire speeches en zijn *Philippicae*; beide corpora bestonden uit twaalf redevoeringen, in navolging van Demosthenes. Zie Manuwald, deel 1 (2007: 54-65). Over de mogelijke publicatiegeschiedenis van *Pro Sexto Roscio* zie Berry (2004).

11 De inleiding van Hinard en Benferhat biedt een puntsgewijze weergave van het betoog (eds, 2006: lxx-lxx). Zie ook Dyck (2010: 56). De opbouw van het betoog wordt ook besproken in het artikel van Wisse in dit *Lampas*-nummer.

afgesloten met een dringend beroep op de jury een rechtvaardig oordeel te vellen, omdat de politieke consequenties van de uitspraak aanzienlijk zouden zijn (143-154). Er is al vaak opgemerkt dat het tweede en het derde deel van het verweer juridisch gezien overbodig zijn: als Roscius het niet gedaan kan hebben, is er geen reden om hem te veroordelen. Dat Cicero de zaak in een politieke context plaatst kan verklaard worden uit, ten eerste, zijn evident gebrek aan overtuigend bewijs om Roscius vrij te pleiten en, ten tweede, zijn intentie zichzelf voor te stellen als onverschrokken held.

Laten we kort op dat eerste punt ingaan.¹² Het pleidooi reageert uitvoerig op aantijgingen die wellicht niet ongegrond waren. Zo tracht Cicero de suggestie te ontcrachten als zou er een conflict geweest zijn tussen vader en zoon, maar er zijn kleine aanwijzingen die erop kunnen duiden dat er inderdaad sprake is geweest van onmin. Het meest veelzeggende detail is de eenmalige vermelding van een echtgenote en kinderen van Roscius senior (96): blijkbaar is hij hertrouwd en heeft hij een ‘tweede leg’ voortgebracht. Heeft junior het niet kunnen verkroppen dat hij zijn erfenis zou moeten delen met jongere halfbroers? Verder is het op zijn minst opmerkelijk dat geen enkele aristocraat zijn handen aan de zaak wilde branden, hoewel het netwerk van Roscius senior, als we Cicero mogen geloven, aanzienlijk was.¹³ Was men niet overtuigd van de onschuld van de beklaagde? Het is niet moeilijk in te zien dat Cicero’s verweer nauwelijks overtuigend is: het alibi – Roscius junior bevond zich niet in Rome toen zijn vader werd vermoord – sluit geenszins uit dat hij de opdrachtgever is geweest, en het beeld dat Cicero van zijn karakter schetst is geheel gebaseerd op *loci communes* van het type ‘elke landman is fatsoenlijk’ en ‘elke moordenaar is een louche messentrekker met schulden die in fout gezelschap verkeert’.¹⁴

Kortom, er zit een luchtje aan de zaak. Daarom heeft Cicero de aandacht afgeleid van de verdachte en zich geconcentreerd op het aanvallen van Magnus en Capito en het construeren van een *societas* tussen die twee en Chrysogonus.¹⁵ Dat de heren verantwoordelijk waren voor de moord op Roscius senior en later gepoogd hadden ook junior om te leggen, valt moeilijk aan te tonen, maar het is onmiskenbaar dat de confiscatie en verdeling van de landgoederen

12 Twijfels aan Cicero’s weergave van de feiten worden grondig onderbouwd door Kinsey (1980), Dyck (2003) en Hinard en Benferhat (eds, 2006). Ook Van Gils gaat elders in dit *Lampas*-nummer in op de manier waarop Cicero de suggestie van een conflict tussen Sextus Roscius en zijn vader pareert.

13 *Pro Sexto Roscio* 15. Pas in 149 vertelt Cicero dat hij is ingehuurd door M. Messalla, die kennelijk nog jonger is dan hijzelf.

14 *Pro Sexto Roscio* 39-51. Voor standaardargumentaties (*loci communes*) gebaseerd op personen zie Quintilianus, *Institutio Oratoria* 5.10.20-31. Zie vooral Vasaly (1985).

15 De term *societas*, in de zin van een misdaadsyndicaat of een clubje waarin afspraken zijn gemaakt om een criminele klus te klaren: 20, 28, 58, 60. In 87, 93 en 124 gaat het eerder om een ruimere kliek van louche figuren.

een dubieuze transactie is geweest.¹⁶ Daarbij was Chrysogonus, die we niet uit andere onafhankelijke bronnen kennen, mogelijk minder machtig dan Cicero het voorstelt,¹⁷ en was hij, als vrijgelatene, een relatief gemakkelijk mikpunt, mits Sulla buiten schot zou blijven.

Het is duidelijk dat de lezer gemanipuleerd wordt. Ik laat de vraag wat de ware toedracht van de zaak is geweest verder rusten, maar hoop te laten zien hoe Cicero zijn betoog uitbouwt tot een spannend verhaal van mythische allure, met uiteindelijk hemzelf in de hoofdrol.

3 Twee rechtschappen underdogs

Het succes van Cicero's opzet is gebaseerd op karaktertekening.¹⁸ Zijn cliënt wordt consequent beschreven als door en door fatsoenlijk, maar ook enigszins onnozel, zodat hij geen partij is voor de doortrapte schurken die hem aan de bedelstaf hebben gebracht en het nu op zijn leven hebben voorzien. Tot driemaal toe identificeert Cicero zich zo sterk met hem dat hij zijn stem overneemt, hetgeen het beeld oproept van een dappere underdog die in de bres springt voor een machteloos slachtoffer van het maffiose systeem.¹⁹ Ik bespreek kort enkele passages waarin Roscius wordt getypeerd.

Roscius junior wordt beschreven als een hulpeloze man zonder connecties (*inopia et solitudo*, 20) die zich op geen enkele manier kan verweren wanneer het tuig hem van zijn land verdrijft (23), wat de inwoners van Ameria met ontzetting gadeslaan. De arme kerel, die rouwt om de dood van zijn vader (*luctu perditum*, 23), krijgt niet eens de gelegenheid de begrafenisrituelen naar behoren af te ronden, maar wordt zonder kleren en zegelring (144) zijn huis uit gegooid zonder zelfs de mogelijkheid het graf van zijn vader te bezoeken (24). Wanneer hij tot overmaat van ramp moet vrezen dat hij de volgende dode zal zijn, vlucht hij in totale wanhoop naar Caecilia, een oude vriendin van zijn vader (27). Voor het gerecht gedaagd lijkt Roscius geen idee te hebben wat hem overkomt (*homo imperitus morum, agricola et rusticus*, 143), van de werking van het rechtssysteem begrijpt hij niets, en als een geslagen hond ziet hij af van een claim op wat hem rechtens toekomt, in de hoop dat hij ten minste mag blijven leven en dat zijn naam gezuiverd wordt (143-144).

16 Zie Dyck (2003).

17 Alleen Plutarchus, *Cicero* 3.2-5, noemt Chrysogonus. Overigens denkt hij dat Sulla zelf de drijvende kracht achter het proces was. Vermoedelijk is het werk van Cicero Plutarchus' voornaamste bron.

18 Zie ook de bijdrage van Wisse in dit *Lampas*-nummer over Cicero's gebruik van *ethos* in de *Pro Sexto Roscio*.

19 *Pro Sexto Roscio* 32, 93-94, 145.

Bijna aan het slot van de redevoering vat Cicero, in een felle *apostrophe* tot Chrysogonus (die, aangezien hij geen partij was in het proces, natuurlijk helemaal niet aanwezig was), Roscius' erbarmelijke situatie samen:²⁰

scis hunc nihil habere, nihil audere, nihil posse, nihil umquam contra rem tuam cogitasse, et tamen oppugnas eum quem neque metuere potes neque odisse debes ne quicquam iam habere reliqui vides quod ei detrabere possis? nisi hoc indignum putas, quod vestitum sedere in iudicio vides quem tu e patrimonio tamquam e naufragio nudum expulisti.

U weet dat hij niets heeft, niets durft, niets vermag, nooit ook maar enig plan in uw nadeel heeft gekoesterd, en toch belaagt u hem, terwijl u hem niet kunt vrez-zen, niet behoeft te haten en ziet dat hij niets meer bezit wat u hem nog afhandig zou kunnen maken? Maar misschien ergert het u dat hij hier met kleren aan het proces ondergaat, nadat u hem als een naakte schipbreukeling uit zijn vaders huis had geschopt. (*Pro Sexto Roscio* 147)

Misschien gaat het te ver in de naakte schipbreukeling een Odysseus te herkennen, maar in drie andere passages verschijnt Roscius werkelijk als een literair personage.

De meest curieuze verwijzing vindt plaats tijdens een door Cicero gespeeld debat met aanklager Erucius (45-49), waar het gaat om de vraag of een vader die zijn zoon het beheer over zijn land geeft, daarmee laat zien hem niet *au sérieux* te nemen of zelfs een hekel aan hem te hebben.²¹ Vanzelfsprekend betoogt Cicero dat de landelijke habitat van Roscius junior juist een aanwijzing vormt voor zijn onberispelijke levenswandel. Hij refereert aan een (niet bewaard gebleven) komedie van Caecilius waarin een vader zijn ene zoon, Eutyclus, op het land stationeert en zijn andere zoon, Chaerestratus, met zich meeneemt naar de stad. Uit de plot zou blijken dat de *rusticus* zijn vader minstens zo dierbaar was als de zoon die hem in de stad vergezelde.

Terecht laat Cicero zijn opponent uitroepen: 'Waarom kom je nu met dit soort flauwekul aanzetten?' (*quid ad istas ineptias abis?*, 46). Cicero geeft toe dat hij best voorbeelden uit zijn eigen omgeving had kunnen noemen, maar zegt dat hij liever geen mensen in verlegenheid wil brengen. Wat hij in feite doet door de omweg van een komedie te kiezen, is dat hij Roscius tot *exemplum* verheft. De beklagde speelt ongewild een rol in een drama en manifesteert zich op die manier als een lichtend voorbeeld van eenvoud en fatsoen.

Vlak daarna trekt Cicero zelfs een parallel met eerbiedwaardige staatslieden

20 De vertalingen zijn van eigen hand.

21 Juist het realisme waarmee het spel gespeeld wordt (Erucius wordt zeer levensecht als sprekend personage ingevoerd) versterkt bij de lezer het besef dat hij getuige is van een illusie. De μίμησις heeft hier het effect dat de 'willing suspension of disbelief' wordt geproblematiseerd: je weet immers dat het twistgesprek *niet* zo is gevoerd. Zie verder de bijdrage van Pieper in dit *Lampas*-nummer, die uitgebreid ingaat op de *altercationes*.

uit de Romeinse geschiedenis, zoals Atilius, die terwijl hij bezig was eigenhandig zijn land te bewerken door gezanten van de senaat werd opgehaald om consul te worden (50).²² Mannen van dit kaliber hebben Rome groot gemaakt, dus er is geen reden om neer te kijken op de werkzaamheden van boeren, aldus Cicero. Het contrast met de als schlemiel afgeschilderde Roscius is groot. Overspeelt de advocaat hier zijn hand? Of is het geoorloofd een lichte ironie waar te nemen? Dat laatste is niet waarschijnlijk, gezien de ernst van de situatie waarin Cicero's cliënt zich bevindt, en er zijn geen aanwijzingen dat de passage pas na het proces aan de rede zou zijn toegevoegd.

Dat Cicero de wederwaardigheden van Roscius als een huiveringwekkende tragedie beschouwt, blijkt wanneer hij ze vergelijkt met de meesterwerken uit de Attische toneelliteratuur, met name met Aeschylus' *Oresteia*, waar een moeder om het leven wordt gebracht (66-67). Zelfs wanneer de moord wordt gepleegd in opdracht van de goden, zoals het geval is bij Orestes, krijgt de dader na afloop te maken met Wraakgodinnen die hem het leven onmogelijk maken. Die Furiën zijn in Cicero's optiek echter allegorische figuren die staan voor de verschrikkelijke wroeging waaraan de vader- of moedermoordenaar blootstaat:

sua quemque fraus et suus terror maxime vexat, suum quemque scelus agitat amentiaque afficit, suae malae cogitationes conscientiaeque animi terrent; hae sunt impiis assiduae domesticaeque Furiae quae dies noctesque parentium poenas a conceleratissimis filiis repetant.

Hij wordt vooral gekweld door zijn eigen schuld en de verschrikking die hij voor zichzelf is geworden, zijn eigen misdadigheid jaagt hem op en maakt hem gek, hij is doodsbang voor zijn eigen boze gedachten en het besef van wat hij heeft gedaan; dat zijn de interne Wraakgodinnen die goddelozen op de hielen zitten en misdadige kinderen dag en nacht straffen uit hoofde van hun ouders.

(Pro Sexto Roscio 67)

De moord op een ouder leidt tot ondraaglijke wroeging en waanzin, en aangezien Roscius junior daar kennelijk geen last van heeft kan hij de dader niet zijn, aldus Cicero. Hoewel Roscius dus *geen* Orestes is, wordt hij impliciet toch op het podium geplaatst. Hij is een tragische held, juist omdat hij ten onrechte wordt aangezien voor een mythische vadermoordenaar.

4 Meedogenloze schurken

Ook Cicero's tegenstanders krijgen hun literaire parallellen, maar hier gaat het stevast om sarcastische karikaturen. In het algemeen kan men zeggen dat

²² Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 4.4, geeft naast Atilius nog enkele voorbeelden. Valerius leefde een eeuw na Cicero, maar dit soort verhalen was al lang gangbaar. Uit Livius kennen we Cincinnatus (*Ab Urbe Condita* 3.26.7-12).

Cicero een tegenstelling construeert tussen het eenvoudige landleven en de decadentie van de grote stad, niettegenstaande het feit dat in elk geval Roscius Capito een inwoner van Ameria was.²³ Deze oppositie is een literaire topos die we tegenkomen in bucolische en satirische poëzie en in moralistische passages bij Sallustius en Livius, maar afgezien van de hierboven genoemde verwijzing naar de komedie van Caecilius kan er geen specifieke bron voor worden aangewezen.

Hetzelfde geldt voor de sociale stereotypering waarmee landeigenaar Capito wordt neergezet als een doorgewinterde gladiator – een slaaf dus – die de kleine scharrelaar Magnus in korte tijd weet op te leiden tot bekwaam zwaardvechter (17). En Cicero haalt alles uit de kast om Chrysogonus op te tuigen als verwijfde parvenu zonder smaak, iemand die ondanks zijn rijkdom en macht in feite altijd een slaaf is gebleven;²⁴ in die zin doet hij denken aan Petronius' Trimalchio. Hij heeft een huis op de Palatijn en een stulpje op het lieflijke platteland, verzamelt absurd duur vaatwerk uit Griekenland en decoreert zijn woningen met schilderijen en beeldhouwwerken. Voor ieder klusje heeft hij gespecialiseerd personeel in dienst, waaronder muzikanten die de hele buurt uit de slaap houden (133-134). Ergerlijk genoeg verlagen vrijgeborenen Romeinen zich door tot zijn entourage te willen behoren:

ipse vero quemadmodum composito et dilibuto capillo passim per forum volitet cum magna caterva togatorum videtis, iudices; videtis ut omnes despiciat, ut hominem prae se neminem putet, ut se solum beatum, solum potentem putet.

En hoe hijzelf gecoiffeerd en geparfumeerd over het forum fladdert, omringd door een grote schare mannen in toga, ziet u, rechters; u ziet hoe hij op iedereen neerkijkt, hoe hij meent dat niemand boven hem staat, hoe hij meent dat hij de enige is die het helemaal gemaakt heeft, de enige die macht heeft.

(*Pro Sexto Roscio* 135)

We kunnen er zeker van zijn dat zowel jury als publiek heeft zitten smullen van de wijze waarop de arrogante ex-slaaf op zijn nummer wordt gezet. Dat dergelijke onguere types zich kunnen verrijken en zelfs serieuze invloed hebben is het ultieme bewijs van het verval van de republiek, dat, indien we Cicero mogen geloven, nog net afgewend kan worden als de rechtbank paal en perk stelt aan hun praktijken.²⁵

Mallius Glaucia, van wie Cicero suggereert dat hij de feitelijke moordenaar van Roscius senior was in aanwezigheid van zijn opdrachtgever T. Roscius Magnus, zou na de slachtpartij in vliegende vaart naar Ameria zijn gereden om Capito het nieuws te brengen. Hier verwijst Cicero naar de *Ilias*, onge-

23 Vasaly (1985).

24 In 22 en 141 wordt Chrysogonus als onbetrouwbare slaaf getypeerd.

25 Zie vooral de *peroratio*, 150-154.

twijfeld om een ironisch contrast op te roepen tussen de epische context en de vuile zaakjes van Magnus, Glaucia en Capito:

non versatur ante oculos vobis in caede Glaucia? non adest iste T. Roscius? non suis manibus in curru collocat Automedontem illum, sui sceleris acerbissimi nefariaeque victoriae nuntium?

Wentelt zich voor uw geestesoog niet Glaucia in bloed? Staat vriend Roscius niet paraat? Zet hij niet eigenhandig die Automedon in zijn wagen, als boodschapper van de allerbitterste misdaad en goddeloze overwinning? (*Pro Sexto Roscio* 98)

Indien Glaucia een Automedon is, moet Magnus wel een Achilles zijn, maar de overwinning die hij heeft behaald ontbeert elke heroïek.

Ook aanklager Erucius wordt stevig aangepakt. Zoals Demosthenes in de *Kransrede* Aeschines afserveert als zoon van een gewezen slaaf en een nachtclubdanseres, een man die gezien zijn afkomst en gebrek aan scholing zijn mond moet houden over deugdzaamheid,²⁶ confronteert Cicero de aanklager met het dubieuze nest waaruit hij komt en zijn minimale culturele bagage. De passage gaat direct vooraf aan de parallel met de komedie van Caecilius:

si tibi fortuna non dedit ut patre certo nascere ex quo intellegere posses qui animus patrius in liberos esset, at natura certe dedit ut humanitatis non parum haberes; eo accessit studium doctrinae ut ne a litteris quidem alienus esses.

Het lot heeft u het misschien niet gegund zeker te weten wie uw vader is, want dan zou u kunnen begrijpen wat vaders voor hun kinderen voelen; maar de natuur heeft u ongetwijfeld wel enig besef gegund van wat het betekent een mens te zijn; en daarbij hebt u uw best gedaan om iets te leren, zodat u vast weleens iets hebt gelezen. (*Pro Sexto Roscio* 46)

Hoewel het Romeinse rechtssysteem bij ontstentenis van een Openbaar Ministerie afhankelijk was van burgers die de moeite namen vermeende delinquenten aan te klagen, stonden aanklagers niet best bekend.²⁷ Cicero laat enkele malen doorschemeren dat verdedigen aanzienlijk eerzamer is dan aanklagen;²⁸ dat gevoelen treffen we bijvoorbeeld ook aan bij Quintilianus.²⁹ Aanklagers zijn agressief, belust op herrie en winst, terwijl advocaten uit puur plichtsbesef hulpeloze slachtoffers bijstaan. Toch moet Cicero toegeven dat

26 Demosthenes, *De Corona* 126-131.

27 Een uitstekend boek over Romeinse advocatuur is Crook (1995). Rutledge (2001) concentreert zich op de eerste eeuw van de keizertijd, maar refereert in zijn inleiding ook aan de republiek.

28 *Pro Sexto Roscio* 55-57, en 91: *sed in animo est [...] leviter transire ac tantummodo perstringere unam quamque rem ut omnes intelligant me non studio accusare sed officio defendere* ('maar ik ben van plan de afzonderlijke details slechts kort aan te stippen, opdat men inziet dat ik geen fanatieke aanklager maar een plichtsetrouwe advocaat ben').

29 Quintilianus, *Institutio Oratoria* 12.7.1-3, begint met de stelling dat een *vir bonus* liever verdedigt dan aanklaagt, maar legt vervolgens uit dat de rechtsorde soms ook aanklagers nodig heeft.

aanklagers een zeker nut hebben, zeker in perioden van politieke onrust: als er nergens honden aanslaan, kunnen dieven ongehinderd hun gang gaan. He-las betekent het dat er soms ook geblaft wordt als er geen aanleiding toe is:

anseribus cibaria publice locantur et canes aluntur in Capitolio ut significant si fures venerint. at fures internoscere non possunt, significant tamen si qui noctu in Capitolium venerint quia id est suspiciosum; et tametsi bestiae sunt, tamen in eam partem potius peccant quae est cautior. quodsi luce quoque canes latrent cum deos salutatum aliqui venerint, opinor, eis crura suffringantur, quod acres sint etiam tum cum suspicio nulla sit.

Op het Capitool worden van staatswege ganzen gevoed en honden verzorgd met de bedoeling dat ze aanslaan als er dieven in de buurt zijn. Ze kunnen weliswaar niet vaststellen wie een dief is en wie niet, maar slaan in elk geval aan als er 's nachts mensen op het Capitool komen, omdat dat verdacht is; en hoewel het om beesten gaat, moeten hun missers positief worden gewaardeerd omdat ze het zekere voor het onzekere nemen. Maar als honden ook overdag gaan blaffen wanneer er mensen komen om de goden te begroeten, moeten hun poten gebroken worden, omdat ze ook fel zijn wanneer er geen enkele aanleiding toe is.

(*Pro Sexto Roscio* 56)

Erucius, zo wordt gesuggereerd, is een hond die aanslaat zonder dat er onraad dreigt, dus hij zou afgemaakt moeten worden.³⁰ Interessant is mogelijk een stille verwijzing naar de bekende episode uit de vroege Romeinse geschiedenis waarin ganzen de aanval van de Galliërs verijdelden.³¹ Zoals Roscius junior met Atilius werd vergeleken, wordt het optreden van Erucius hier ironisch geassocieerd met de legendarische interventie van Marcus Manlius. De implicatie is dan dat schurken als Magnus, Capito en Chrysogonus, bij wie aanklagers wél hadden moeten aanslaan, een even ernstige bedreiging voor de republiek vormen als de Galliërs in het verleden.

Epische, tragische en legendarische context wordt opgeroepen wanneer Cicero Erucius afschildert als koning eenooig in het land der blinden. Tijdens de recente 'slag bij Cannae' zouden er nogal wat potentiële aanklagers zijn omgekomen (89). In de zin erna worden de lynchpartijen waarmee Sulla zijn positie consolideerde vergeleken met de slag bij het Trasimeense meer. Zo laat Cicero, die zich tijdens het proces opstelt als aanhanger van het bewind van de dictator,³² doorschemeren dat mannen als Erucius zich per definitie aan de foute kant van het politieke spectrum bevinden. Tegelijkertijd treedt er een complicatie op: wordt hier niet ook geïmpliceerd dat Sulla heeft huisgehouden als Hannibal?

Er volgt meteen een citaat uit een tragedie die in de Trojaanse Oorlog speelt:

30 De woordgroep *deos salutatum* suggereert subtiel dat Roscius junior een vrome burger is.

31 Livius, *Ab Urbe Condita* 5.47.1-5.

32 In 16 en 136-137 identificeert Cicero zich met de winnende partij.

‘Wie werd daar niet verwond door een Frygisch zwaard?’ (*quis ibi non est vulneratus ferro Phrygio?*).³³ Blijkbaar zijn de slachtoffers van de proscripties laffe Grieken die het afleggen tegen heldhaftige Trojanen, de voorvaderen van de Romeinen. Maar die associatie wordt problematisch als we de volgende zin lezen:

non necesse est omnes commemorare Curtios, Marios, denique Memmios quos iam aetas a proeliis avocabat, postremo Priamum ipsum senem, Antistium, quem non modo aetas sed etiam leges pugnare prohibebant.

Het is niet nodig alle mannen uit de families Curtius, Marius en Memmius te noemen die voor dergelijke gevechten al te oud waren, en ten slotte de oude Priamus zelf, Antistius, die niet alleen door zijn leeftijd maar ook door de wet van vechten werd uitgesloten. (*Pro Sexto Roscio* 90)

Op wie Cicero precies doelt staat niet vast, maar blijkbaar gaat het om door de wol geverfde aanklagers die inmiddels met hun kwalijke praktijken waren gestopt, waarbij Antistius vermoedelijk zelfs veroordeeld was wegens *calumnia*, het smadelijk aanklagen van een onschuldige.³⁴ Om twee redenen is de zin problematisch. In de eerste plaats lijkt Cicero, door een nieuwe oorlogs-metafoor te gebruiken, de proscripties onder Sulla en de praktijk van de aanklagers op één lijn te stellen, terwijl de context suggereert dat ook deze Curtii, Marii en Memmii tijdens de onlusten zijn omgekomen. Met andere woorden: de twee typen ‘oorlog’ lopen op verwarrende wijze door elkaar. In de tweede plaats staat Antistius, doordat hij een Priamus is, ineens aan de Trojaanse kant, hoewel dat in de zin ervoor nog de kant van Sulla was. Ik houd het erop dat Cicero hier een beetje slordig met zijn interteksten omgaat. Wat overeind blijft is echter dat hij de politieke en juridische troebelen in een literaire omgeving situeert, met meer of minder ironie.

5 Sulla

Herhaaldelijk benadrukt Cicero dat Chrysogonus zijn gang kon gaan omdat het tijdsgewricht zo turbulent was, maar dat Sulla – tot juni 81 v.Chr. nog dictator, ten tijde van het proces alleen maar consul – daar niets mee te maken had. De grote leider had het te druk om alles in de gaten te houden; ook de meest fortuinlijke grootgrondbezitter kan niet uitsluiten dat zich onder zijn personeel een rotte appel bevindt.³⁵ Buitengewoon intrigerend is wat Cicero over Sulla’s positie zegt in de volgende, bijzonder lange, zin:

33 Het vers wordt wel toegeschreven aan Ennius. Zie Dyck (2010: 155).

34 Dyck (2010: 156).

35 Cicero zegt keer op keer dat Sulla niets met de zaak te maken heeft: 21, 22, 25, 110, 127, 130, 131.

etenim si Iuppiter Optimus Maximus, cuius nutu et arbitrio caelum terra mariaque reguntur, saepe ventis vehementioribus aut immoderatis tempestatibus aut nimio calore aut intolerabili frigore hominibus nocuit, urbes delevit, fruges perdidit, quorum nihil pernicii causa divino consilio sed vi ipsa et magnitudine rerum factum putamus, at contra commoda quibus utimur lucemque qua fruimur spiritumque quem ducimus ab eo nobis dari atque impertiri videmus, quid miramur, iudices, L. Sullam, cum solus rem publicam regeret orbemque terrarum gubernaret imperique maiestatem quam armis receperat tum legibus confirmaret, aliqua animadvertere non potuisse? nisi hoc mirum est quod vis divina adsequi non possit, si id mens humana adepta non sit.

Want als Jupiter, de Allerhoogste, op wiens wenken en naar wiens goedvinden hemel, aarde en zeeën worden bestuurd, vaak met te heftige winden, onmatige stormen, extreme hitte of ondraaglijke kou mensen heeft geschaad, steden verwoest en oogsten verdelgd – gebeurtenissen waarvan we aannemen dat ze absoluut niet veroorzaakt zijn door een goddelijk plan om alles kapot te maken, maar door het geweld zelf en doordat de wereld nu eenmaal zo groot is – terwijl we daarentegen inzien dat alle goede dingen waarover we beschikken, het licht waarmee we ons voordeel doen en de lucht die we inademen, ons door hem worden gegeven en toebedeeld, waarom verbazen we ons er dan over, rechters, dat Lucius Sulla, in de periode waarin hij in zijn eentje de staat bestuurde, de wereld bestierde en de hoogste macht die hij met wapens had verkregen met wetten consolideerde, een paar dingen niet heeft kunnen opmerken? Tenzij het verbazingwekkend is dat het menselijk denken niet geschikt over vermogens die zelfs goddelijke macht niet heeft weten te ontwikkelen. (*Pro Sexto Roscio* 131)

Sulla krijgt door de vergelijking met Jupiter waarlijk epische allures. Er schuilt echter een addertje onder het gras, want de formulering *Iuppiter... nocuit, ... delevit, ... perdidit* laat zien dat de schade die wordt aangericht wel degelijk het werk van de oppergod is. Betekent dat geen slecht nieuws voor Sulla? Daar komt bij dat de pompeuze opsomming van Jupiters kwade en goede werken een wel érg verheven parallel voor Sulla's regime vormt. Is Cicero hier ironisch? En zo ja, betekent dit dan dat de passage pas is toegevoegd nadat Sulla van het toneel was verdwenen, of zelfs pas na zijn dood in 77 v. Chr.? Of bedient Cicero hier diegenen onder zijn gehoor die net als hij hun twijfels hadden over de heilzame effecten van de dictatuur? In het laatste geval zal Sulla, indien de passage hem ter ore is gekomen, wijselijk net gedaan hebben alsof hij de ironie niet had opgemerkt.³⁶

36 In *Institutio Oratoria* 9.2.64-98 behandelt Quintilianus de gedachtefiguur *emphasis*, waarbij men bijvoorbeeld vanwege politieke omstandigheden iets anders zegt dan men bedoelt. De goede verstaander heeft aan een half woord genoeg, de machthebber die op de korrel wordt genomen kan doen of de verborgen boodschap hem is ongaan. Berry (2004) denkt dat de passages waarin Sulla geprezen wordt ironisch zijn en daarom pas na diens dood aan de rede zijn toegevoegd.

6 Tot slot: Cicero's heldenrol

We hebben gezien hoe Cicero de gebeurtenissen rond het proces de allure van grote literatuur verleent. Welke rol speelt hij zelf daarin? Ik merkte al op dat de advocaat zich op enkele plaatsen met zijn gemangelde cliënt identificeert. Toch benadrukt hij, met name aan het begin en aan het einde van zijn rede, zijn eigen heldenrol ten behoeve van Roscius junior, maar vooral ten behoeve van de maatschappelijke orde.

In het *exordium* legt hij uit waarom hij, een onervaren raadsman van zesentwintig zonder noemenswaardig netwerk, degene is die het woord voert terwijl allerlei aristocraten van wie men kon verwachten dat ze die taak op zich zouden nemen, het laten afweten. Nee, hij is niet moediger dan de anderen en zijn plichtsbef is ook niet groter, maar juist zijn relatieve onbeduidendheid maakt het hem mogelijk zonder al te veel gevaar zijn nek uit te steken (1-5). Het is evident dat hij bedoelt dat hij wél *audacissimus ex omnibus* en *officiosior quam ceteri* is (2). Door keer op keer te wijzen op de gevaren die anderen kopschuw hebben gemaakt, laat hij zien een onverschrokken verzetsheld te zijn.

Op de laatste pagina's koppelt hij zijn eigen positie los van die van zijn cliënt, die allang tevreden zou zijn als hij werd vrijgesproken (129-130, 143). Hier schetst Cicero de rampzalige consequenties voor de rechtsstaat in het geval dat de jury Roscius zou veroordelen: het zou betekenen dat criminelen vrij spel hebben en dat Sulla's restauratie van de aristocratie voor niets is geweest. Niets minder dan de toekomst van de republiek staat op het spel (150-154). Cicero zelf is, daar anderen blijven zitten, de enige echte voorvechter van een beschaafde rechtsorde.³⁷

Gesteld dat Cicero's weergave van de feiten correct is, dan kunnen we niet anders dan hem gelijk geven. Hierboven werd al verwezen naar de mogelijkheid dat hij de zaken anders heeft voorgesteld dan ze waren, maar het resultaat is hoe dan ook een spannend verhaal dat, zoals het genre nu eenmaal vereist, met een geduchte *cliffhanger* wordt afgesloten: wat zal de jury beslissen? Cicero zelf kijkt ook vele jaren na de publicatie van de rede tevreden terug op zijn heroïsche rol in het proces. In *De Officiis* schrijft hij aan zijn zoon, die op dat moment in Athene studeert:

maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque maior, si quando accidit ut ei subveniatur qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur, ut nos et saepe alias et adulescentes contra L. Sullae dominantis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus, quae, ut scis, extat oratio.

37 Opmerkelijk genoeg bepleit Cicero in de slotparagrafen de belangen van de kinderen van mannen die bij de proscripties waren omgekomen, terwijl hij in de rest van de redevoering juist wil aantonen dat Roscius senior *niet* tot de laatste groep behoorde. Het is denkbaar dat deze passage pas is toegevoegd toen Cicero de tekst publiceerde, waarschijnlijk pas na de dood van Sulla. Zie Berry (2004: 84-85).

Het zijn vooral zaken waarin men als verdediger optreedt, die roem en aanzien genereren, en zulks des te meer wanneer het zich voordoet dat men iemand te hulp schiet die door een machtige tiran wordt belaagd en in het nauw gedreven, zoals ik vaak heb gedaan, onder andere toen ik mij als jonge man ten behoeve van Sextus Roscius uit Ameria verzette tegen de macht van Lucius Sulla, die toen de baas was; zoals je weet is die rede nog in omloop.

(Cicero, *De Officiis* 2.51)

Kritiekloos heeft Plutarchus dit oordeel overgenomen.³⁸ Een mythe was geboren.

GLTC, Universiteit van Amsterdam
 Turfdragsterpad 9
 1012 XT Amsterdam
 p.s.gerbrandy@uva.nl

Bibliografie

- Berry, D.H. 2004. 'The publication of Cicero's *Pro Roscio Amerino*', *Mnemosyne* 57, 80-87.
- Crook, J.A. 1995. *Legal Advocacy in the Roman World*, Ithaca NY.
- Dyck, A.R. 2003. 'Evidence and rhetoric in Cicero's *Pro Roscio Amerino*. The case against Sex. Roscius', *The Classical Quarterly* 53, 235-246.
- Dyck, A.R. (ed.). 2010. *Cicero. Pro Sexto Roscio*, Cambridge.
- Eagleton, T. 2012. *The Event of Literature*, New Haven/Londen.
- Halliwell, S. 2011. *Between Ecstasy and Truth. Interpretations of Greek poetics from Homer to Longinus*, Oxford.
- Hinard, F. en Y. Benferhat (eds). 2006. *Cicéron, Discours*, deel 1, sectie 2: *Pour Sextus Roscius*, Parijs.
- Kennedy, G.A. (ed.). 1989. *The Cambridge History of Literary Criticism*, deel 1: *Classical Criticism*, Cambridge.
- Kinsey, T.E. 1980. 'Cicero's Case against Magnus Capito and Chrysogonus in the *Pro Sex. Roscio Amerino* and its Use for the Historian', *L'Antiquité classique* 49, 173-190.
- Manuwald, G. (ed.). 2007. *Cicero, Philippics 3-9*. Edited with introduction, translation and commentary, 2 delen, Berlijn/New York.
- Rutledge, S.H. 2001. *Imperial Inquisitions. Prosecutors and informants from Tiberius to Domitian*, Londen/New York.
- Vasaly, A. 1985. 'The Masks of Rhetoric. Cicero's *Pro Roscio Amerino*', *Rhetorica: a journal of the history of rhetoric* 3, 1-20.

³⁸ Plutarchus, *Cicero* 3.2-5. Plutarchus heeft zeker ook andere bronnen geraadpleegd dan *Pro Roscio Amerino*, want hij weet te vermelden dat Roscius werd vrijgesproken.

In Situ

Cicero gaat verder

RICHARD HAASEN

Zoals beschreven in de introductie van dit themanummer was het doel van het samenwerkingsproject ‘Cicero gaat verder’ om, door het ontwerpen en naast elkaar beschikbaar stellen van taalkundig, narratologisch, retorisch, literair, juridisch en historisch commentaar, de tekst van *Pro Sexto Roscio* voor een breed publiek online toegankelijk te maken. De beoogde doelgroep wordt gevormd door geoefende en geïnteresseerde niet-professionele lezers van het Latijn, zoals excellente leerlingen in de bovenbouw, maar ook oudgymnasias-ten die graag Latijnse literatuur blijven lezen en beginnende studenten Klas-sieke Talen.¹ Op de website www.cicero gaat verder.nl vindt men per korte passage (zo’n zes à tien regels) onder elkaar steeds de Latijnse tekst en een literaire vertaling met daarnaast drie soorten commentaar, waaruit men door middel van tabbladen kan kiezen. Ook kan men de tekst laten voorlezen en is er andere audiovisuele ondersteuning. Daarnaast zijn er toelichtingen op retorische begrippen en inleidingen op opeenvolgende tekstpassages.

Het is bij zo’n uiteenlopende doelgroep heel nuttig – maar ook heel lastig, omdat de website vrij toegankelijk is – het gebruik ervan op een systematische wijze te analyseren en te evalueren. In onderstaande *In Situ*-bijdrage geeft Richard Haasen op verzoek van de gastredactie een indruk van de wijze waar-op de website in het schooljaar 2015-2016 door een aantal vierde klassen op een categoriaal gymnasium is gebruikt bij de lectuur van een aantal passages uit *Pro Sexto Roscio*.

Het nieuws dat een aantal universiteitsdocenten zich waagde aan een online commentaar op Cicero’s verdediging van Sextus Roscius klonk hoopgevend. Werd deze Amerinus niet ten onrechte verdacht van vadermoord? Terecht of onterecht – het ging om het idee. Welke tiener wil er, bij tijd en wijle, zijn vader nu niet iets aandoen? Dat gegeven kon een spannende lessenreeks opleveren. Bovendien bood deze universitaire inspanning mij als docent speelruimte. Op het gymnasium waar ik doceer wordt in de bovenbouw zelden vanuit een

1 Van Gils en Tellegen in de introductie bij dit themanummer van *Lampas*. Daar geven ze ook achtergronden bij, en toelichting op, de keuzes die de projectgroep gemaakt heeft bij het inrichten van deze website.

methode gewerkt. In de regel verzorgen de docenten er per jaarlaag hun eigen materiaal, deels digitaal, maar idealiter beperkt men zich tot het verstrekken van woordbetekenissen op het whiteboard bij een kale OCT-tekst. De website www.cicero gaat verder.nl, gericht op zelfwerkzaamheid, was voor leerlingen die ons karig aanbod gewend zijn als een hoorn des overvloeds. Nu was het zaak collegae te overtuigen van het nut van zo'n hulpmiddel en het spel was op de wagen.

Uiteindelijk hebben in de tweede helft van het schooljaar 2015-2016 alle vier de vierdeklas-clusters Latijn gewerkt met de website. Omdat het juridisch getouwtrek door de wendingen van een Ciceroniaanse periode op het eerste gezicht niet altijd even goed te volgen is voor een vierdeklasser, was de website een welkome aanvulling op de hierboven beschreven lespraktijk. Leerlingen kregen van ons, zoals gewoonlijk, een syllabus met de kale tekst links en rechts de woordjes op papier. We sloegen ons in de lessen Latijn door delen van Cicero's *exordium*, *narratio*, *digressio* en *argumentatio* heen. We lazen, buiten het bereik van het commentaar op de website, ook gedeelten uit de *peroratio*.

Mijn stellige overtuiging is dat leerlingen, hoe welwillend en taalgevoelig ook, pas overzicht en daarmee samenhangend inzicht verkrijgen in een literaire tekst (of passages daaruit), wanneer hun onverdeelde aandacht ervoor wordt afgedwongen door een naderende tekstinterpretatietoets. In dat stadium van zelfstudie heeft de website ontegenzeggelijk zijn waarde voor onze lespraktijk bewezen. Deze waarde is, in wezen, complementair. Gemotiveerde leerlingen, maar ook leerlingen met een wat moeizamere verhouding tot het vak Latijn, hebben in de aanloop naar deze toets over *Pro Sexto Roscio* intensief gebruik gemaakt van de website.

Lotje (toen klas 4, nu eindexamenjaar) vertelde me desgevraagd: 'een fijne, constructieve website die mij goed begeleidde in het leerproces'. Voor eigenzinnige leerlingen als Lotje die klassikaal onderwijs niet altijd prettig vinden kwam de website als geroepen: 'heel veel verschillende kanten van de tekst worden belicht en je kan zelf kiezen welke je het belangrijkste vindt'. Het gebruik van de website in combinatie met een vrij traditionele behandeling van de tekst in de klas maakt leerlingen zoals zij extra gemotiveerd: 'je kunt zelf je tijd indelen, je kan het leren van de tekst individualistischer maken'. Als laatste gaf ze me mee: 'De lay-out vond ik ook mooi'.

Thomas (toen klas 4, nu eindexamenjaar), een bedachtzame leerling die graag aan culturele activiteiten deelneemt, zegt: 'Cicero komt tot leven'. Hij prijst in lapidaire stijl de opzet: 'veel context, vertaling eronder is ook fijn, een website past bij de levensstijl van de jeugd van tegenwoordig'. Zijn eindoordeel: 'het is goed dat je de tekst ook in de tijdgeest kunt plaatsen; daar helpen de thema's je bij, want die maken de tekst abstracter'.

Als docent heb ik met genoegen het enthousiasme van de leerlingen voor

deze veelzijdige hulp bij zelfstudie vastgesteld. Ook over de link naar het televisiedrama *Murder in Rome* waren leerlingen uit mijn cluster positief. Dit audiovisuele middel droeg stellig bij aan beter tekstbegrip, omdat het voor hen de bredere context van de gelezen passages verduidelijkte. Uit mijn be- toog hierboven blijkt al wel dat wij ons als docenten geroepen voelden om in een lacune van de website te voorzien. Een eerste stap naar tekstbegrip, ook die van een redevoering van Cicero, ligt onzes inziens toch in de moeizame combinatie van een tekstpassage en de losse woordbetekenissen. Deze stap slaat de website over. Wel wordt de leerling direct een soepel lopende vertaling geboden. Het is echter zeer de vraag of een leerling, slechts met behulp van een woordenboek, in staat is te reconstrueren hoe deze vertaling tot stand gekomen is. Ook is het twijfelachtig of het gesproken Latijn (op de website te vinden in de vorm van ingesproken geluidsfragmenten) deze lacune goed- maakt. Deze fragmenten werken het best in combinatie met de retorische aan- tekeningen. Ik vind het inspreken van de tekst een nobel streven, maar leerlin- gen reageren er uit onwennigheid wat lacherig op. Het retorische commentaar vind ik daarentegen juist een van de grote winstpunten van de website. Bij klassikale behandeling in de les is alleen al een consequente en uitputtende behandeling van de stijlfiguren bij Cicero ondoenlijk. Hierin kan een leerling zich nu vrij eenvoudig zelfstandig verdiepen.

Met een collega ben ik naar de presentatiemiddag van de website geweest en daar is het vuur overgesprongen. Zelf proberen we momenteel een soortgelij- ke website in elkaar te zetten, nu voor het vak Grieks, naar aanleiding van de Grafrede en Pestbeschrijving in boek 2 van Thucydides. Goed voorbeeld doet hopelijk goed volgen. Rest mij de wens dat de bouwers van [www.cicergaat- verder.nl](http://www.cicergaat-verder.nl) de tweede helft van *Pro Sexto Roscio* even kordaat ter hand blijven nemen als de eerste. We zouden de website namelijk graag inzetten voor het PTA-programma van klas 5.

Klassieke Talen, Barlaeus Gymnasium
Weteringschans 29-31
1017 RV Amsterdam
rhaasen@barlaeus.nl

Auteurs 50.4

Piet Gerbrandy is classicus en dichter, doceert Klassiek en Middeleeuws Latijn aan de Universiteit van Amsterdam en maakt deel uit van de redactie van *De Gids*. Samen met Casper de Jonge (Universiteit Leiden) vertaalde hij Aristoteles' *Poëtica* (verschenen juni 2017).

Lidewij van Gils is werkzaam als universitair docent Latijn op de Vrije Universiteit Amsterdam. Ze houdt zich in haar onderzoek bezig met narratieve en argumentatieve strategieën in Latijns historisch en retorisch proza en maakt daarbij voornamelijk gebruik van modellen uit de discourse analyse, de cognitieve taalkunde en de narratologie.

Richard Haasen studeerde Griekse en Latijnse taal en cultuur aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel werkt hij als docent Klassieke Talen op het Barlaeus Gymnasium in Amsterdam, eerder op het Gemeentelijk Gymnasium in Hilversum.

Olga Tellegen-Couperus was ruim dertig jaar werkzaam als universitair docent, later hoofddocent bij de vakgroep Publiekrecht, Encyclopedie en Rechtsgeschiedenis van Tilburg Law School. Haar onderzoek richtte zich vooral op het verband tussen retorica en recht in de Romeinse Oudheid. Zij redigeerde *Quintilian and the Law* (Leuven 2003) en in 2006 verscheen van haar 'Roman Law and Rhetoric' in het Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis.

Christoph Pieper is sinds 2006 universitair docent Latijn in Leiden. Een van de speerpunten van zijn onderzoek is de elegische poëzie van de Italiaanse Renaissance. Daarnaast doet hij onderzoek naar Ovidius en Cicero. Zijn VIDI-project over de receptie van Cicero tussen Oudheid en Renaissance is in januari 2017 van start gegaan.

Catherine Steel is Professor of Classics at the University of Glasgow. Her research interests include Cicero, particularly his speeches, fragmentary Roman oratory, and politics and political culture in Republican Rome. She is the author of the third volume in the Edinburgh History of Ancient Rome (*The End of the Roman Republic, 146-44 B.C.*, Edinburgh 2013) and editor of the *Cambridge Companion to Cicero* (Cambridge 2013).

Rogier van der Wal heeft GLTC, Oudheidkunde, Wijsbegeerte en Bestuurskunde gestudeerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is daar gepromoveerd op Cicero's *De Finibus*. Hij werkt als strategisch adviseur wetenschap bij de Vereniging Nederlandse Gemeenten in Den Haag en is docent Bestuurskunde aan de Universiteit Leiden. Van zijn hand verschenen Marcus Cicero's *Vriendschap* (2012) en in februari 2017 *Hoe je verkiezingen wint* van broer Quintus.

Jakob Wisse heeft aan de Universiteit van Amsterdam gestudeerd, waar hij in 1994 is gepromoveerd. Hij werkt nu als Professor of Latin Language and Literature in Newcastle. Zijn publicaties gaan vooral over de theorie en de praktijk van de antieke retorica, met nadruk op Cicero en zijn intellectuele en politieke context; en over Romeinse geschiedschrijving.

Auteursinstructies *Lampas. Tijdschrift voor classici*

1 Inzending kopij

Zend uw kopij per e-mail naar: lampas@verloren.nl

2 Omvang

Een artikel in *Lampas* bevat maximaal 7.500 woorden inclusief voetnoten en bibliografie.

3 Stijl en opmaak

Houd de opmaak zo eenvoudig mogelijk. Gebruik geen afkortingen. Een heldere structuur wordt op prijs gesteld (lieft met tussenkopjes).

4 Citaten van en verwijzingen naar Griekse en Latijnse teksten

Geef Griekse eigennamen in Latijnse vorm (Aeschylus, Thucydides). Vertaal Griekse en Latijnse citaten. Plaats vertalingen tussen enkelvoudige aanhalingstekens. Cursiveer Latijnse citaten. Zet langere citaten (meer dan 20 woorden) als bloktekst: ingesprongen en door witregels van de hoofdtekst gescheiden. Gebruik in verwijzingen alleen Arabische cijfers (1, 2, 3).

5 Citaten van en verwijzingen naar secundaire literatuur

Verwijs naar secundaire literatuur volgens het auteur (jaartal: pagina)-systeem. Bijvoorbeeld: 'Feeney (2007: 92-96) stelt dat ...'; 'vergelijk Slings (1997: 107 n. 17)'. Zet lange citaten (meer dan 20 woorden) als bloktekst (zie boven), korte citaten tussen enkele aanhalingstekens.

6 Bibliografie

De literatuurlijst bevat uitsluitend de in uw artikel genoemde auteurs. Geen afkortingen. Opmaak:

Artikel in bundel:

Slings, S.R. 1997. 'Figures of Speech and their Lookalikes. Two further exercises in the pragmatics of the Greek sentence', in E.J. Bakker (ed.), *Grammar as Interpretation. Greek literature in its linguistic context*, Amsterdam, 169-214.

Artikel in tijdschrift:

Hemelrijk, E.A. 2007. 'Local Empresses. Priestesses of the imperial cult in the cities of the Latin West', *Phoenix* 61, 318-349.

Boek:

Jong, I.J.F. de. 2001. *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge.

7 Samenvatting, correspondentieadres en auteursinformatie

Bij uw artikel levert u (1) een Engelstalige samenvatting (maximaal 200 woorden), (2) uw correspondentieadres (post en e-mail) en (3) een beknopte biografie (functie, affiliatie, onderzoeksgebied en publicaties, maximaal 70 woorden).

8 Illustraties

De redactie stelt illustraties (met bijschriften en bronvermeldingen) op prijs. Deze worden geplaatst indien van voldoende grootte en kwaliteit; uitgangspunt is een resolutie van 300 dpi bij een formaat van 10x15 cm. Bij vragen kunt u contact opnemen met de redactiesecretaris.

Inhoud

Lampas 50 (2017) 4

	Van de gastredactie	401
OLGA TELLEGEN- COUPERUS	Recht voor Roscius	406
JAKOB WISSE	Laat U door die schurken niets wijsmaken! Cicero's retorische strategieën in de <i>Pro Roscio Amerino</i>	415
LIDEWIJ VAN GILS	Narratieve technieken ter verdediging van Sextus Roscius	431
CHRISTOPH PIEPER	<i>Cicero auctor et actor</i> Theatrale aspecten in Cicero's <i>Pro Sexto Roscio Amerino</i>	441
CATHERINE STEEL	Cicero's defence of Sextus Roscius and the Sullan <i>res publica</i>	453
PIET GERBRANDY	Cicero als epische held Een literaire benadering van <i>Pro Sexto Roscio Amerino</i>	463
RICHARD HAASEN	In Situ Cicero gaat verder	477

9 789087 046934

ISSN 0165-8204